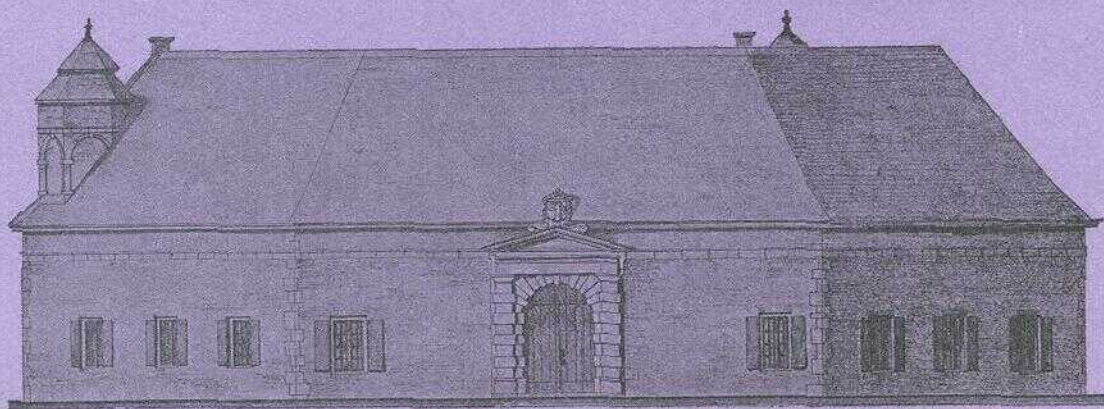

Bulletin KNOB

4/5

JAARGANG 76 | DECEMBER 1977

Inhoud

- Voorwoord van de redactie 191
- Brief van de Minister van Cultuur, Recreatie en
Maatschappelijk werk 192
- De voorgestelde reconstructie van de baroktuin
van Het Loo 193
- Correspondentie 199
- A. VAN DRUNEN
Het Kruithuis van 's-Hertogenbosch 200
- G. W. C. VAN WEZEL
De Oude Kerk van Noordlaren * 216
- A. WARFFEMIUS
De Pancratiuskerk in Haaksbergen * 233
- A. WARFFEMIUS
Een Maaslands kapiteel in het Utrechtse * 239
- T. BROUWER
Veenhuizen, de voormalige synagoge * 240
- T. BROUWER
Een voormalige synagoge in Sliedrecht * 241
- KNOB 242
- Archeologisch Nieuws 250
- * Bijdragen Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert (redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54by, Amsterdam 1003. Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB. *Aanmelding als lid*, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de desbetreffende vereniging: voor de KNOB: de Poorterstraat 22 te 's-Gravenhage. Telefoon 070-240315

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december. *Jaarlijkse contributie* (Bulletin inbegrepen) m.i.v. 1978: lid KNOB f 50,—; instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 75,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart. Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert, Dellaertlaan 15, Badhoevedorp, tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden, tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzoover voorradig) f 10,— per aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a. Janskerkhof 22, Utrecht*

Drs. A. L. L. M. Asselbergs, J. M. Bos, drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, ir. P. van Dun, dr. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld, ir. N. C. G. van de Rijt, drs. W. H. Vroom

---

In dit dubbele nummer wordt nog eenmaal de aandacht op Het Loo gericht en wel op de laatste ontwikkelingen rondom de voorgestelde reconstructie van de baroktuin waarover door de Minister van CRM in 1976 nadere adviezen van deskundigen waren gevraagd. De Minister voerde hierbij de motie Veder-Smit in zoverre uit dat hij zich wel liet adviseren door „enkele specifiek deskundigen” maar achterwege liet de kamer „één of meer alternatieve voorstellen” voor te leggen zoals de motie óók vroeg. Terecht kan dus gesteld worden dat de Minister de motie Veder-Smit in feite naast zich neer legde. Voor zover de rapporten van deze deskundigen nieuwe ideeën, aanvullende informatie of genuanceerder gezichtspunten naar voren brachten, acht de redactie zich verplicht deze hier ten dele over te nemen of althans de conclusies te publiceren. De redactie is zich zeer wel bewust van de nadelen die een dergelijke – altijd min of meer subjectieve – selectie met zich meebrengt. De financiële situatie van de KNOB laat echter integrale publicatie thans niet toe. Fotocopiëën van de niet afgedrukte gedeelten kunnen echter bij de redactie tegen kostprijs worden aangevraagd. Voor de restauratiecommissie die de Minister van advies dient vormden de rapporten geen aanleiding om op haar unanieme standpunt ten gunste van de reconstructie van de baroktuin terug te komen, integendeel, zij meende daarin voldoende ondersteuning voor haar standpunt te kunnen vinden.

In de Tweede Kamer echter – die vorig jaar reeds de integrale restauratieplannen verworpen had – werden in de vergadering van 24–25 augustus 1977 mede naar aanleiding van de rapporten en de reactie van de commissie daarop opnieuw zoveel bedenkingen tegen het tuinplan aangevoerd dat een motie werd aangenomen die

de Regering vroeg de toekomstige vormgeving van de tuin opnieuw te overwegen (*Handelingen in de Tweede Kamer* 2, 4 — 8ste en 9de vergadering). Kernpunten van de motie waren dat de gerezen bezwaren tegen de reconstructie van de baroktuin niet waren weerlegd en dat hier niet gesproken kon worden van de meest doelmatige besteding van overheids gelden mede in het licht van de gevolgen die het voorgenomen restauratiebeleid in zake Het Loo voor toekomstige restauratie en onderhoud van monumenten en buitenplaatsen kan hebben.

Hiermee werd bedoeld op het feit dat de voorgenomen restauratie en reconstructie wezenlijk in strijd zijn met artikel 3 van de Conventie van Venetië van 1964, dat de veiligstelling van het monument als kunstwerk én als historisch document beoogt. De Kamer wenste blijkens de motie met meerderheid van stemmen de voortzetting van het op dit subject gebaseerde Nederlandse restauratiebeleid en geen afwijking daarvan die de mening van de restauratiecommissie zou volgen dat Het Loo uniek is en daarom een eigen unieke behandeling verdient.

Heroverwogen dus. Het is ook de mening van de redactie dat dit moet gebeuren en zij heeft daarom getracht toch nog zoveel mogelijk materiaal te publiceren om aldus tot de publieke meningsvorming bij te kunnen dragen. Terecht stelde een der Kamerleden dat voordat het restauratieplan tot de Kamer kwam dit jaren lang intern – binnen de Commissie – gebleven was en dat daarom nu de Kamer ook wel enige tijd mocht hebben zich te bezinnen op haar standpunt, gezien het gewicht daarvan voor de definitieve bepaling van het Ministerieel beleid.

DE REDACTIE

BRIEF VAN DE MINISTER VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK

Tweede Kamer der Staten-Generaal
Zitting 1977
13947 Restauratie van Het Loo
Nr. 7

De heer Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Rijswijk, 9 juni 1977

Met mijn brief van 7 september 1976, kenmerk MMA/MO 186.627, berichtte ik u het advies te zullen inwinnen van enkele specifieke deskundigen op het gebied van de tuin- en landschapsarchitectuur en van de geschiedenis der tuinkunst omtrent de restauratie van het achter het Paleis Het Loo gelegen gedeelte van het paleispark. Aanleiding daartoe was de in de Tweede Kamer der Staten-Generaal op 17 juni 1976 gevoerde discussie over deze kwestie, welke discussie uitmondde in het door een meerderheid der Kamer aanvaard van een motie Veder-Smit c.s., waarin de Regering werd uitgenodigd af te zien van het verwezenlijken van de voorgenomen geometrische tuinaanleg en werd verzocht de Kamer één of meer alternatieve voorstellen voor te leggen, waarin mede de privacy van de leden van het Koninklijk Huis gewaarborgd zou blijven.

Mede op advies van mevrouw mr. E. Veder-Smit verzocht ik de heren prof. dr. D. Hennebo, verbonden aan het Institut für Grünplanung und Gartenarchitektur van de Technische Universiteit te Hannover, prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, hoogleraar aan de TH Delft, W. C. J. Boer, tuin- en landschapsarchitect te Capelle aan den IJssel, en J. O. J. Copijn te Groenekan mij hun visie op het vraagstuk van de restauratie van het bedoelde gedeelte van het park van Het Loo te geven. Afschriften van de desbetreffende brieven leg ik hierbij over.

Op 19 april jl. kwamen hun adviezen in mijn bezit. Ik doe u hierbij deze adviezen toekomen, waarbij ik opmerk, dat de heren Temminck Groll, Boer en Copijn een gezamenlijk rapport hebben uitgebracht.

Op 28 april jl. heeft de Commissie van Advies inzake de restauratie en inrichting van het Rijksmuseum Paleis Het Loo aan de hand van de rapportage van een subcommissie, waarin de leden van de commissie prof. Lunsingh Scheurleer, ir. Kluyver en ir. Meischke zitting hebben, zich uitvoerig beraden over deze adviezen in samenhang met de al eerder ontvangen adviezen van prof. dr. H. Borger uit Keulen en R. Pechère, voor-

zitter van het internationale Comité ICOMOS-IFLA voor de historische tuinen, van het Rijksinstituut voor Natuurbeheer te Leersum en van de Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur. Het resultaat van dit beraad, vervat in de mede hierbijgaande brief van de commissie van 12 mei 1977 met bijlage mondt uit in het unanimeme advies de 17de-eeuwse tuin achter het Paleis te herstellen. De commissie doet haar advies steunen op het merendeel van de uitgebrachte adviezen.

Ik sluit mij bij de opvatting van de commissie aan en maak gaarne haar overwegingen, zoals die zijn geformuleerd in bovenvermelde brief, tot de mijne. Dit houdt in, dat ik blijf bij mijn aanvankelijke standpunt, dat het gepast en geboden is de oorspronkelijke tuinaanleg overeenkomstig het plan-Van Asbeck te realiseren.

Ten einde het de Kamer mogelijk te maken zich een oordeel te vormen en in het bijzonder het „alternatieve” plan Temminck Groll/Boer/Copijn te beoordelen tegen de achtergrond van de adviezen, die het door de commissie en mij gehuldigde standpunt ondersteunen doe ik de Kamer hierbij naast de hiervoren al genoemde stukken afschrift toekomen van de rapporten, die de commissie bij haar oordeelsvorming heeft betrokken. Mocht de Kamer deze stukken nog van commentaar wensen te voorzien, dan zie ik dat commentaar gaarne – kan het zijn spoedig – tegemoet.

Omtrent het kostenaspect van het „alternatieve” plan zal ik nog geïnformeerd worden. Op mijn beurt zal ik u hieromtrent nader berichten zodra mij de gevraagde gegevens hebben bereikt.

Bijlagen

- I. Rapport prof. Hennebo
- II. Rapport Temminck Groll/Boer/Copijn
- III. Rapport LOO-Commissie
- IV. Rapport prof. Borger
- V. Rapporten René Pechère
- VI. Rapport Rijksinstituut voor Natuurbeheer
- VII. Rapport voor Tuin- en Landschapsarchitectuur
- VIII.
- IX. Brieven d.d. 4 januari 1977 naar
- X. Prof. Hennebo, Temminck Groll/Boer/Copijn
- XI.

De Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk,

H. W. van Doorn

DE VOORGESTELDE RECONSTRUCTIE VAN DE BAROKTUIN VAN HET LOO

De redactie heeft de vrijwel complete *Bijlagen* op het Ministerie van CRM kunnen inzien en daarna als fotocopie van het Ministerie mogen ontvangen. *Bijlage I* van de hand van Prof. dr. D. Hennebo is verreweg het meest omvangrijk. De samenvatting van dit 52 bladzijden tellend rapport luidt:

„Im Bemühen den gewünschten Abgabetermin einzuhalten, mußte auf eine notwendige Überarbeitung bzw. Ergänzung oder Straffung dieser Stellungnahme verzichtet werden. Ich hoffe gleichwohl, daß darin alle wesentlichen, d.h. für eine sachliche Beurteilung der anstehenden Probleme relevanten Aspekte aufgezeigt worden sind, und daß es mir gelungen ist, meine Auffassung von einer prinzipiellen Gleichwertigkeit der beiden gartenkünstlerischen „Höhepunkte“ in der Entwicklungsgeschichte von Het Loo, damit also auch der prinzipiellen Möglichkeit und Gleichwertigkeit auf sie zurückgreifender restaurativer Maßnahmen hinreichend dargelegt und begründet zu haben.

Wenn ich nun schließlich aber doch einer dieser Möglichkeiten, nämlich der „Rekonstruktion“ des um 1700 erreichten Gartenzustandes einen gewissen (graduellen) Vorrang zubillige, gegenüber einer – natürlich ebenso denkbaren und sinnvollen – „Wiederherstellung“ des um 1810 entstandenen Landschaftsparkes, so aus folgenden Gründen:

1. Wegen der historischen Bedeutung der „barocken“ Anlage.
2. Weil für ihre (m.E. allerdings nur in dem geforderten Umfang akzeptable) Rekonstruktion infolge der verfügbaren Quellen und Bestandsreste ungewöhnlich günstige Voraussetzungen gegeben sind.
3. Wegen der nunmehrigen Zweckbestimmung und der künftigen Nutzung von Het Loo.
4. Weil ich fürchte, daß es bei einer eventuellen Wiederherstellung des Landschaftsparkes sehr schwierig sein dürfte, für die unglücklichen, aber offenbar nicht wesentlich zu verändernden Grenzverhältnisse eine einigermaßen befriedigende Lösung zu finden.

Für welche der beiden m.E. allein annehmbaren Möglichkeiten man sich auch immer entscheiden mag, in jedem Fall gelten die in dieser Stellungnahme genannten Forderungen“.

Bijlage II is een gezamenlijke visie van W. C. J. Boer, J. O. J. Copijn en Prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll d.d. 19/4/77. De redactie heeft hier

van alleen de toelichting (3 blz.) en niet de schetsen gezien. Hierin valt o.a. te lezen:

„Tegenover het voordeel van de stijleenheid zijn er aan het reconstrueren van de formele tuin ook bezwaren verbonden:

1. Men maakt de tuin niet op een plaats, waar een leegte is, maar op een plaats waar zich een latere aanleg bevindt, die een grote eigen kwaliteit bezit...
2. Het gedeelte van het totale landschapspark dat voor de formele tuin moet worden opgeofferd, is het meest essentiële van deze aanleg, daar daarin de zichtlijnen bijeenkomen, die park en paleis aan elkaar relateren.
3. De werking van de nieuwe formele tuin zal geheel anders zijn dan dit bij de oorspronkelijke versie het geval was, tengevolge van de totaal andere omsluiting. Deze zal nu komen te bestaan uit boomgroepen van het landschapspark die thans een goed afgewogen relatie bezitten, maar die na het openmaken van het centrale gedeelte zeer onsamenvattend zullen zijn.
4. De tuin zelf zal nooit werkelijk een reconstructie van het oorspronkelijk ontwerp kunnen worden. Meer dan aan zijn indeling, verhoudingen en beplanting ontleende deze zijn aantrekkelijkheid aan de rijkdom aan architectonische en sculpturale elementen. Hiervan is nog slechts een fractie over; het eindresultaat zal dus nooit de bij de opzet bedoelde rijkdom kunnen krijgen.
5. De begrenzing van de benedentuin zal van een ander karakter moeten zijn dan vroeger. De hooggelegen omlopende terrassen, die uitzicht op de tuin boden, boden ook het gezicht op de buitenwereld; er was slechts een borstwering omheen. Thans moet de buitenommuuring juist de privacy van het aangrenzend gebied waarborgen. Het profiel van de omloop en de muur zal dus een meer omsluitend, en dus naar binnen toe verengend en naar buiten toe afwerend, karakter moeten hebben.
6. Gesteld is, dat een formele tuin met brede paden meer bezoekers kan opvangen dan een landschapspark. Daar kan tegenover gesteld worden, dat men in een landschapspark gemakkelijk enige paden plaatselijk kan verbreden en dat men (vgl. Hyde-Park & Kensington Gardens) zonder bezwaar bezoekers op vele plaatsen kan laten zitten, terwijl in de formele tuin op zitten nauwelijks kan worden gerekend. Bovendien is er in deze laatste,

behalve langs de rand, geen schaduw of nuancing tussen zon en schaduw.

De suggestie welke wij omwille van de kwaliteit van de huidige toestand bepleiten is de volgende:

1. Het huidige landschapspark conserveren. Dit waar gewenst aanpassen resp. aanvullen.
2. De scheiding, welke nodig is tussen het voor het publiek toegankelijk park en de terreinen van het Koninklijk Huis, formeren door middel van een bv. 2,5 m. hoge hardhouten begrenzing, welke volgens een vloeiende lijn door de boomgroepen heenloopt en die aan *beide* zijden volledig is ingeplant (bij de open delen bv. met rhododendrons). De boomgroepen aan weerszijden van de scheiding blijven visueel aan elkaar gerelateerd.
3. Daar besloten is, het paleis zijn oorspronkelijk karakter terug te geven zal het nodig zijn aan de achterzijde een verlaagd gazon te formeren. Over de breedte van het corps-de-logis kan dit de volle diepte krijgen. Aan weerszijden kan dit met een vloeiende glooiing in het bestaand gazon overgaan. Vanuit het oogpunt van de landschapsstijl kan het niveauverschil een verrijking betekenen.
4. Als herinnering aan de hoofdas kan de plaats van de fontein in het verlaagde deel door middel van een vijver worden gemarkeerd. Ook enkele van de andere herinneringen aan de 17e eeuwse opzet kunnen in het park zichtbaar worden gemaakt.
5. De mogelijkheid blijft bestaan, om ter weerszijden van het paleis tot een nieuwe aanleg, evt. volgens formele opzet (vgl. Blenheim Palace) te komen. Hierbij kan ook aan gelegenheid tot buiten zitten worden gedacht.

Uiteraard heeft de voorgelegde suggestie niet de pretentie een uitgewerkt plan te zijn. Een nauwkeurige inmeting van het bomenbestand zou daarvan – in plaats van de niet nauwkeurig interpreteerbare luchtfoto – het uitgangspunt moeten vormen.

Wij hopen echter duidelijk gemaakt te hebben, dat het mogelijk is om met handhaving van de essentie van het huidige landschapspark een fraaie en bruikbare oplossing te bieden, die geheel voldoet aan de eisen welke worden gesteld”.

Tevens is er een apart rapport van de Gebroeders Copijn, Boomchirurgen B.V. te Groenekan. De conclusie van dit rapport luidt:

„Het zou het visuele beeld van de tuin niet ten

goede komen (vooral de versmalling), wanneer een kompromis zou worden gevonden,

— waarin de solitaire bomen een totale reconstructie onmogelijk maken en de strakke opbouw van de tuin belemmeren.

Dientengevolge blijft de keuze *of* een totale reconstructie met alle verstrekkende gevolgen van dien, welke niet alleen de directe omgeving van de formele tuin aangaat, maar waarbij zeer veel meer boomgroepen en bomen door windworp ten offer kunnen vallen, *of* het behoud van het huidige landschapspark.

Door de normale gezondheidstoestand van de betreffende bomen, welke met een deskundige begeleiding nog een langdurige ontwikkeling kunnen doormaken, is daarom een veel meer reële toekomstmogelijkheid voor dit waardevolle landschapspark aanwezig. Een nadere studie zou wenselijk zijn om dit park in een optimale vorm en ontwikkeling te behouden, o.m. het herstel van de bosranden, groepen en padenverloop”.

Bovendien bevat het rapport een globale inventarisatie van de boomgroepen met 12 foto's die van toelichtende onderschriften zijn voorzien.

Bijlage III is de brief die de Commissie van advies inzake de restauratie en inrichting van het Rijksmuseum Paleis Het Loo* op 12 mei 1977 aan de Minister van CRM schreef en die hieronder in extenso wordt afgedrukt. De brief ging vergezeld van een „samenvatting van de belangrijkste uitspraken en argumenten van de geraadpleegde deskundigen over de tuinaanleg achter het paleis Het Loo, met commentaar van de restauratiecommissie”.

„Excellentie,
Gevolg gevend aan Uw verzoek om U van advies te dienen met betrekking tot de rapporten welke door een aantal deskundigen op het gebied van tuin- en landschapsarchitectuur zijn uitgebracht over de tuinaanleg achter het paleis Het Loo, hebben wij het genoegen U bijgaand daarvan een samenvatting met het commentaar van onze commissie aan te bieden.

Het commentaar heeft betrekking op de belangrijkste argumenten welke door deze deskundigen zowel voor als tegen de reconstructieplannen van de tuin zijn aangevoerd. Korthedshalve mogen wij U hiernaar verwijzen.

Na uitvoerige analyse van de verschillende standpunten en zienswijzen van deze deskundigen

* Zie voor de samenstelling van deze Commissie *Bulletin KNOB*, 75 (1976), 145.

is onze commissie unaniem tot de conclusie gekomen dat zij niet alleen vasthoudt aan haar advies tot herstel van de 17e eeuwse tuin, maar dat zij — gesterkt door het merendeel van de uitgebrachte adviezen — van mening is dat in deze situatie dit advies de enig juiste en verantwoorde oplossing biedt voor de restauratie van dit nationale monument.

Bestudering van de aangevoerde argumenten heeft onze commissie in haar mening versterkt dat het absoluut noodzakelijk is om de directe omgeving van het huis in zijn oorspronkelijke aanleg te herstellen. De eenheid van het huis en de aangrenzende buitenruimten dient voorop te staan. De 17e eeuwse vorm van het huis heeft een sterke behoefte aan ondersteuning door de omlijsting met ruimten van de oorspronkelijke maat, zoals die in de oorspronkelijke aanleg van het achterterras en de verdiepte achtertuin zo duidelijk vorm kregen.

Het is niet juist om het 17e eeuwse gebouw als een min of meer curieuze stoffering van een 19e eeuwse landschapspark te beschouwen, immers het gaat hier niet om een voor het publiek gesloten gebouw, dat door de voorbijgangers alleen wordt waargenomen als blikvanger in een park. Huis en omgeving zijn hier juist beide toegankelijk en zullen door de meeste bezoekers als een *eenheid* worden beleefd. Zij benaderen de tuinen dóór het huis en het gebied achter het huis wordt door de bezoeker beleefd als een integrerend onderdeel van de gehele aanleg.

De leidende gedachte van het restauratieplan voor Het Loo is dan ook om de hartader van de gehele aanleg, die gevormd wordt door de thans aanwezige elementen: de oprijlaan, het voorplein, de hal en het trappenhuis, en die zijn einde vindt zowel in de gaaf bewaard gebleven audiëntiezaal als in de opnieuw aan te leggen tuin achter het huis, in ere te herstellen. Het tuingedeelte achter het huis vormt in deze zorgvuldig uitgebalanceerde conceptie het ruimtelijke hoogtepunt van de gehele aanleg en is daarom ten ene male onmisbaar.

De commissie is er zich van bewust dat deze gedeeltelijke reconstructie in de praktijk van de monumentenzorg tegenwoordig vrij zeldzaam is en in de huidige opvatting over restaureren weinig steun vindt. Afgezien nog van het onmiskenbare feit dat ook de huidige opvattingen omtrent restaureren sterk tijdgebonden zijn, mag het herstel van Het Loo niet uitsluitend vanuit het thans veelal voorgestane restauratie standpunt worden benaderd en evenmin mag het als maatgevend

voor het herstel van andere buitenplaatsen worden beschouwd. De gehele situatie is hier volstrekt uniek en daarin ligt de plicht tot een bijzondere aanpak besloten!

Er is geen andere tuin in ons land aan te wijzen waarvan zoveel gegevens bewaard bleven. Het grondplan van de tuin is nog geheel voorhanden, doordat de oorspronkelijke verdiepte achtertuin onder een ophoging werd bedolven. Er bestaan vele prenten en een zeer nauwkeurige omschrijving uit de tijd van het bestaan en bovendien bleven nog vele inventarisstukken uit de tuin bewaard en liggen thans verspreid over de terreinen van Het Loo. Wij hebben hier dan ook te maken met de enige tuin uit de 17e eeuw waarvan een betrouwbare reconstructie mogelijk is. Dit herstel zal een uiterst klein deel (6,5 ha) van het om het huis gelegen landschappelijke park (650 ha) vergen, zij het dat dit kleine deel voor de samenhang van de aanleg wél van betekenis is.

Er moet echter op worden gewezen dat in het volledig in tact blijvende park achter het huis grote gedeelten zijn, zoals het gebied om de vijvers, die voor het terrein direct achter het huis niet onder doen; integendeel de landschapsstijl in vele opzichten nog beter vertegenwoordigen. Tevens blijkt steeds meer dat het gedeelte van het park direct achter het huis sterk in verval is. Conservering daarvan zou eveneens kostbaar zijn en gepaard moeten gaan met nieuwe aanplant, die — gecombineerd met nieuwe noodzakelijke grensscheidingen — tot wijziging van de bestaande toestand zou leiden.

Ons land bezit een groot aantal landschapsparken, waaronder vele die boeiender zijn dan dat van Het Loo; het bezit echter slechts één barokke luthof, waarbij de mogelijkheid bestaat om de 17e eeuwse aanleg van de omringende buitenruimten te herstellen. Ook in verband met de bestemming van Het Loo tot Rijksmuseum, waar jaarlijks zeer grote aantallen bezoekers verwacht mogen worden, is er alle reden om te pleiten voor herstel van deze aanleg. Immers, slechts binnen dat kader zal er gelegenheid zijn deze bezoekers gelijkmatig van huis en tuin te doen genieten, zonder de tuin wezenlijk te schaden, zoals dat bij het landschapspark wél het geval zou zijn.

De meerderheid van de rapporteurs blijkt positief te staan tegenover de plannen om de onmiddellijke omgeving van het paleis Het Loo in zijn oorspronkelijke vorm te herstellen.

— de Heren *Borger* en *Pechère* stemmen volkomen in met het herstel van de oorspronkelijke tuin;

- het *Rijksinstituut Natuurbeheer* staat evenmin afwijzend tegenover dit plan;
- ook de *Vereniging voor Tuin- en Landschaps-architectuur* is het er in grote meerderheid mee eens;
- *prof. Hennebo* geeft eveneens in zijn eindconclusie de voorkeur aan het herstel van de oorspronkelijke tuin;
- alleen de Heren *Boer, Copijn en Temminck Groll* blijken het terugbrengen van de oorspronkelijke tuin te verwerpen. Zij bepleiten het restaureren van het huidige landschapspark onder toevoeging van enkele „barokke” elementen. Dit plan draagt door zijn compromisachtig karakter duidelijk het stempel van tweeslachtigheid. Terecht wordt in het rapport van prof. Hennebo een oplossing in deze zin van de hand gewezen.

Ook onze commissie staat op het standpunt dat niet voor een compromisoplossing moet worden gekozen, maar dat van de beide mogelijkheden het terugbrengen van de oorspronkelijke tuin in elk opzicht de voorkeur verdient.

De commissie adviseert U derhalve te besluiten tot een integraal herstel van de tuinruimten direct achter en naast het paleis”.

Bijlage IV is een brief van twee bladzijden d.d. 10/8/77 van Prof. dr. Hugo Borger, directeur van de Historische musea van de Stad Keulen. Prof. Borger schrijft o.a.:

„Der Plan, den eingetieften Garten am Paleis Het Loo wiederherzustellen, ist sehr zu begrüßen.

Die Rekonstruktion ist wissenschaftlich ausserordentlich gediegen und überzeugend begründet. Danach ist die Wiederherstellung des Gartens unproblematisch. Die dabei entstehenden Kosten sind maßvoll und sollten einer Verwirklichung des Planes nicht im Wege stehen”.

„Eine Wiederherstellung würde es der als vorzüglich bekannten niederländischen Denkmalpflege erlauben, ein weiteres bedeutendes Objekt im ursprünglichen Zustand herzustellen.

Dem niederländischen Volk würde ein bedeutendes niederländisches Nationaldenkmal als Kunstwerk von außerordentlichem Rang wieder geschenkt”.

Van de rapporten genoemd als *Bijlage V* heeft de redactie kennis kunnen nemen van een brief d.d. 16/12/76 van R. Pechère, Brussel, voorzitter van het ICOMOS-IFLA Comité international des jardins et paysages historiques. De Heer Pechère moet echter ook nog een rapport hebben uitge-

bracht gedateerd 24/8/76. In zijn brief van 4 bladzijden schrijft hij o.a.:

„Je crois que refaire le jardin autour du bâtiment, sur une surface très restreinte par rapport à l'énorme patrimoine boisé qui le prolonge, est le complément indispensable de la restauration du bâtiment et qu'il a, en effet, l'avantage, par la création du mur, de protéger, d'une part Sa Majesté la Reine du côté du Oude Schloss et, d'autre part, la Princesse Royale, la Princesse Margriet, du côté opposé.

Le Baron van Asbeck a eu le souci de refaire le jardin exactement à la lettre parce qu'il s'est trouvé dans une situation assez privilégiée puisque contrairement à l'habitude, il avait de nombreux documents très précis. La maquette du jardin exprime très bien cette exactitude. Mais je dois reconnaître que des personnes très expérimentées que j'ai connues naguère, comme le Comte Ernest de Ganay, grand historien de jardins et feu Achille Duchesne, grand restaurateur de Vaux-le-Vicomte, de Champ, de Blenheim, de Noordkirschen, etc... avaient tous deux le sentiment qu'il était assez vain de vouloir refaire exactement la restauration à la lettre. Je veux dire en essayant de respecter tous les détails qu'ils pouvaient trouver sur les documents. Ils étaient d'avis que l'essentiel était de refaire *l'esprit*”.

Bijlage VI is een rapport van 6 bladzijden en 3 bijlagen getiteld „Biologische aspecten van de plannen tot restauratie van de formele tuin bij Paleis Het Loo” uitgebracht door het Rijksinstituut voor Natuurbeheer (september 1976). De conclusie van dit rapport luidt:

„Het circa 6,5 ha grote terrein van de te ontgraven, formele tuin is in de huidige situatie van vrij geringe biologische betekenis. Deze betekenis zal bij realisatie van de bestaande plannen tenminste voor een aanzienlijk deel verloren gaan. Negatieve beïnvloeding van de omgeving als gevolg van die realisatie lijkt onwaarschijnlijk dan wel relatief beperkt tot verwaarloosbaar.

Concentratie van bezoekers die naar buiten wens te gaan in de formele tuin, zal naar verwachting van aanzienlijke positieve invloed zijn op de perspectieven tot instandhouding van de grote biologische betekenis van het overige, circa 644 ha grote deel van het Koninklijk Park.

Niet volledig identieke biologische verschijnselen zijn in principe niet onderling te vergelijken en tegen elkaar af te wegen. Voor zover dit met grote voorzichtigheid toch in dit concrete geval mogelijk is of tenminste voor een zo goed moge-

lijke voorstelling van zaken wenselijk is, lijkt het waarschijnlijk dat de negatieve gevolgen van ontgraving van de formele tuin en de positieve effecten van het toekennen van een concentrerende functie aan die tuin tenminste tegen elkaar opwegen. Niet onmogelijk zal die positieve invloed in de toekomst zelfs groter kunnen zijn dan de negatieve gevolgen van ontgraving”.

Bijlage VII is een rapport van de Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur, gedateerd 22 december 1976. Het rapport van 8 bladzijden is ondertekend door de voorzitter Ir. Th. A. M. van Keulen en de secretaris J. de Bos en bevat als bijlagen een „Verslag en discussiepunten” van een studiemiddag over de restauratie van de tuin van het paleis „Het Loo” die de Vereniging op 19 november 1976 hield in De Bilt. Het rapport besluit met de volgende opmerkingen:

„Het zonder meer handhaven van de landschappelijke tuin in de huidige staat wordt door velen onzer als een weinig geslaagde bijdrage tot de toekomstige functie van Het Loo gezien. Het handhaven is vooral verdedigbaar op grond van de veranderde opvattingen over restauratie, de vergelijking tot de vrij benarde toestand waarin vele buitenplaatsen in den lande verkeren, een warme genegenheid voor oude boomopstanden en kostenoverwegingen. De argumentatie komt onzes inziens niet zozeer voort uit de kwaliteit van het desbetreffende tuingedeelte.

De mogelijke restauratie van de tuin in de oorspronkelijke staat zal volgens ons geen precedent dienen te vormen voor andere tuinen, die vroeger een geometrische aanleg hebben gekend. Wij vinden, dat een restauratie als die van de tuin van Het Loo voor Nederland eenmalig zal zijn, om een voorbeeld te geven van een barokke tuinaanleg.

In dit verband wijzen wij op het voornemen van het Staatsbosbeheer om de buitenplaats Groenendaal bij Baarn in landschappelijke stijl te ontwikkelen. Voor Sparrendaal te Driebergen bestaan er uitgewerkte plannen de tuin zodanig in te richten, dat er tuin- en parkelementen uit verschillende perioden aanwezig zullen zijn.

Een dergelijke ontwikkeling van de buitenplaatsen past in onze opvatting over het herstel en de bevordering van de verscheidenheid in het landschapsbeeld.

In een aantal publikaties is naar voren gebracht, dat indien men in Nederland een baroktuin wil restaureren de buitenplaatsen Heemstede bij Houten en het Huis te Zeist, of Rosendaal bij

Arnhem betere voorbeelden van tuinaanleg uit de zeventiende eeuw zijn dan Het Loo. Ook is in dit verband de buitenplaats Clingendael bij Den Haag genoemd. Uit verschillende overwegingen, zoals de ruimtelijke mogelijkheden en de historische betekenis, betwijfelen wij, of dit meer aantrekkelijke en vooral of dit beter realiseerbare alternatieven zijn dan Het Loo. De beoordeling van deze tuinen ten opzichte van elkaar hangt af van de criteria, welke men hanteert. Stelt men de typische stijlkenmerken van de barok voorop, dan verdienen Heemstede en Zeist de voorkeur. Kiest men voor een typische representant uit die tijd en betreft men daarbij de historische betekenis, de toekomstige functie van het gebouw en de totale landschappelijke entourage waarin de buitenplaatsen zijn gelegen, dan is de renaissance-baroktuin van Het Loo waarschijnlijk de meest aantrekkelijke. Hierbij dient tevens te worden opgemerkt, dat er van geen enkele andere barokke tuinaanleg in ons land zoveel authentiek materiaal, oude beschrijvingen en afbeeldingen voorhanden zijn.

Wij kunnen ons goed voorstellen, dat de tuin in fasen zal worden aangelegd, zoals door de heer Van Asbeck is beschreven. Daarbij worden de boomgroepen in de boventuin voorshands gespaard. In een later stadium kan men dan alsnog bezien, of de boventuin in zijn geheel zal moeten worden aangelegd. In het eerste stadium zou men dan de muur – met de colonnades als beëindiging – als voortzetting van de benedentuin moeten aanleggen.

Bij de discussie over een aangepaste vorm van de tuin in oorspronkelijke stijl zijn de volgende punten naar voren gekomen:

- het valt te overwegen de zijtuinen geheel te restaureren, voorzover dit voor de Koninginnetuin althans mogelijk zal zijn;
- het valt te overwegen de benedentuin op vereenvoudigde wijze te restaureren wat betreft de ruimtelijke hoofdvormen (afmetingen, hoogteverschillen, hoofdas), het bordes, de terrassen, de fonteinen en cascaden (of de belangrijkste daarvan); de broderieën zouden dan in zeer vereenvoudigde vorm kunnen worden aangelegd, dan wel door gras kunnen worden vervangen met de mogelijkheid enige voorbeelden te tonen van hetgeen men ter plaatse aan restanten heeft gevonden en van de gebruikte plantensoorten uit die tijd;
- het valt te overwegen de boventuin in zeer vereenvoudigde vorm aan te leggen, waarbij de boomopstanden dienen te worden gespaard.

De mogelijkheid om aldaar de Koningsfontein aan te leggen zou nader moeten worden gezien;

- door verschillende aanwezigen werd de historische dwarslaan, die naar Het Oude Loo voerde en de afscheiding vormde tussen de beneden- en de boventuin, een minder sterk ruimtelijk element in de tuin gevonden (n.b. de functie van deze laan wordt volgens het restauratieplan niet volledig hersteld);
- het wordt door sommigen als een gemis gevoeld, dat het bij het restauratieplan een afgesloten tuin betreft, terwijl er vroeger verscheidene verbindingen naar het omringende terrein bestonden.

Het is onze wens, dat de belangstelling, die nu in ruime kring voor de tuin van Het Loo is gewekt, een eerste aanzet mag gaan vormen voor een blijvende en toenemende belangstelling voor de buitenplaatsen. Wat voorheen een zaak van enkelen was, is en wordt nu een zaak, die ons allen aangaat”.

Een 18 leden tellende groep waaronder de Voorzitter der KNOB, jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich zond in augustus 1977 een rapport aan de leden der Tweede Kamer der Staten-Generaal getiteld „Het witte paleis in het groen”. T.a.v. het behoud van Het Loo wordt het volgende geconcludeerd:

- „1. Huis en park moeten als eenheid beschouwd worden.
2. Men moet een keuze maken tussen: a. het rode bakstenen paleis van de Koning-Stadhouder, b. het witte paleis in het groen: het paleis der Monarchie.
3. Om uit de thans bestaande impasse te geraken stellen wij voor om het herstel van Het Loo in een groter verband te bezien en wel in samenhang met het beschermings- en beheersbeleid voor de Nederlandse buitenplaatsen.
4. Wij onderschrijven ten volle de eerder gedane uitspraak van een meerderheid in de Tweede

Kamer dat een zo kostbare restauratie als voorgesteld niet verantwoord is waar een goedkopere en betere voor de hand ligt”.

De Tweede Kamer debatteerde opnieuw over de restauratie van Het Loo op 24 en 25 augustus 1977. Dit debat resulteerde in een motie ingediend door Mevrouw Veder-Smit (VVD) en Mevrouw De Boois (PvdA) die werd aangenomen met de aanwezige leden van de PPR en het CDA tegen. De motie luidde als volgt:

De Kamer,

herinnerend aan haar uitspraak van 17 juni 1976 inzake de restauratie van de tuin van Het Loo;

kennis genomen hebbend van de overgelegde adviezen inzake de tuinaanleg aan de achterzijde van Het Loo;

van oordeel, dat onvoldoende is onderzocht of van de voormalige baroktuin nog wel voldoende kunsthistorische bestanddelen aanwezig zijn om een reconstructie te rechtvaardigen;

van mening, dat de overige gerezen bezwaren tegen de voorgenomen aanleg van een baroktuin ook na overlegging van nadere gegevens niet zijn weerlegd;

bovendien niet overtuigd, dat in de afweging van prioriteiten hier gesproken kan worden van de meest doelmatige besteding van overheidsgelden, mede in het licht van de gevolgen, die het voorgenomen restauratiebeleid inzake Het Loo voor toekomstige restauratie en onderhoud van monumenten en buitenplaatsen kan hebben;

nodigt de Regering uit, de toekomstige vormgeving van de tuin achter Het Loo te heroverwegen, in gedachten houdend, dat het in grote lijnen handhaven van de huidige tuin in landschappelijke stijl recht kan doen wedervaren aan bovengenoemde overwegingen en aan de historische ontwikkelingen tot heden.

CORRESPONDENTIE

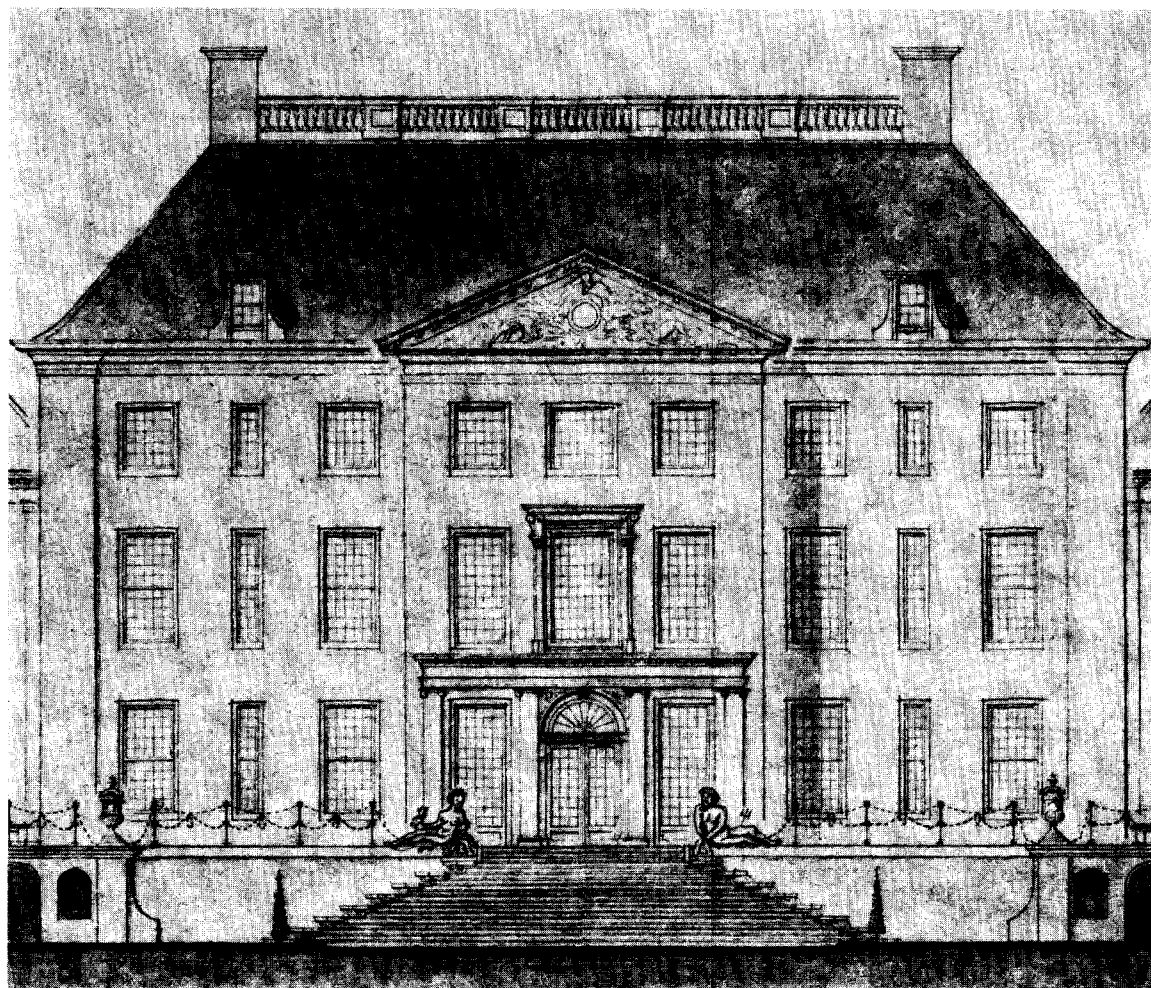
Daar een wetenschappelijk tijdschrift slechts gebaat is bij een juiste informatie moge ik U verzoeken in Uw volgend nummer twee kanttekeningen bij het artikel: „De tuinsculpturen voorheen en thans op Het Loo aanwezig” in het laatste *Bulletin KNOB* (juni 1977) door Jhr. dr. H. W. M. van der Wijck, op te nemen.

- 1) Bij pagina 173, noot 7.
De opmerking dat de dolfijnsprong bij het uitgraven in 1972 „ernstig beschadigd” zou zijn is onjuist. Het beeldhouwwerk is voorzichtig blootgelegd. Het enige niet teruggevonden onderdeel is één der vier dolfijnkoppen, die destijds door de beeldhouwer als losse onderdelen werden vervaardigd. De beschadigingen aan de groep als geheel, waren reeds bij het uitgraven aanwezig en zijn mogelijk ontstaan bij de afbraak van de fontein tijdens de Bataafsche Republiek.
- 2) Bij pagina 174, 175 en het onderschrift van afb. 12 en 13. De bewering dat de grote beelden, voorstellend Rijn en IJssel, met de

daarbij behorende cascades langs de achtertrap, volgens het restauratieplan niet op hun oorspronkelijke plaats zouden terug keren is eveneens onjuist. Dit blijkt o.a. uit het restauratie-ontwerp (zie onder) gedateerd december 1971, onderdeel van het ingediende restauratieplan (reeds gepubliceerd door Van Asbeck, *Bulletin KNOB*, 75 (1976), 132, Afb. 18). De Heer Van der Wijck baseert zijn uitspraak uitsluitend op de nog niet voor het publiek tentoongestelde maquette, vervaardigd in 1975, waarop door een vergissing van de maquette-bouwer de beelden Rijn en IJssel niet zijn aangegeven. De Heer Van der Wijck heeft over de achtergronden van dit weglaten geen informatie ingewonnen bij architect of museumstaf.

Apeldoorn, 12 September 1977

De Directeur van het
Rijksmuseum Paleis Het Loo
DR. A.W. VLEGENTHART

HET KRUITHUIS VAN 'S-HERTOGENBOSCH

A. VAN DRUNEN

Het Kruithuis van 's-Hertogenbosch is als een van de weinige nog bestaande vroeg 17de eeuwse kruithuizen in Nederland reeds eerder onderwerp van publikaties geweest¹. De meeste van deze publikaties gaan echter niet diep op het gebouw zelf in, maar beschrijven meer de geschiedenis. Bij de onlangs gereedgekomen restauratie zijn echter een aantal nog niet beschreven bouwhistorische zaken aan het licht gekomen². Ook bleek bij de voorbereidende studie voor de restauratie, dat tal van interessante gegevens over het bouwen in het eerste kwart van de 17de eeuw in de archieven aanwezig zijn³.

In dit artikel wordt in het eerste gedeelte het gebouw beschreven. De vernieuwingen en veranderingen van de laatste restauratie en het herstel van de kap in 1964 zijn in deze beschrijving opgenomen. In het tweede gedeelte wordt de geschiedenis van de bouw van het Kruithuis beschreven. Om dit gedeelte goed te begrijpen is het niet strikt noodzakelijk om het eerste gedeelte met technische beschrijving van het gebouw door te nemen.

Beschrijving van het gebouw

Het Kruithuis is een door een momenteel gedempte gracht omgeven gebouw met zes bijna 19 m lange vleugels, die een zeshoekige binnenplaats omsluiten. Vier vleugels (afb. 1, nrs. 1, 2, 3 en 4) zijn ruim 9 m breed en bestaan uit begane grond, zolder met borstwering en een nu verdwenen vlieringzolder. De resterende twee smallere vleugels (Afb. 1, nrs 5 en 6) zijn vroeger een open galerij geweest. Ze bestaan momenteel uit een ± 1 m boven het huidige maaiveld gelegen begane grond, die de halve breedte van de hoofd vleugel bedraagt en een zolder met hoge borstwering. Op de plaatsen waar de smalle en de brede vleugels tegen elkaar aansluiten staan

twee zeshoekige traptorens (afb. 1), die boven het dak uitsteken. De rustieke ingangspoort van Naamse steen heeft een fronton met het wapen van de Zeven Verenigde Nederlanden.

De brede vleugels 1, 2, 3 en 4

Bij de restauratie in 1975 kwam onder de bestaande houten vloer een klinkerbestrating van waalformaat stenen met daaronder een bestrating van ijsselsteentjes, beide in halfsteensverband, te voorschijn. Deze konden gezien de toekomstige functie van het gebouw (het Kruithuis huisvest de Gemeentelijke Tentoonstellingsdienst) niet gehandhaafd blijven. Gekozen is uiteindelijk voor een kopse vurehouten vloer, om zodoende het beeld van de klinkerbestrating in halfsteens verband op te roepen. Omdat het vloerpeil verlaagd moest worden tot het oude niveau, zijn de bestaande, uit de bouwtijd stammende, poorten aan de onderzijde verlengd tot de oorspronkelijke lengte.

De balklaag is enkelvoudig en bestaat uit zware grenehouten balken, die van buitenmuur tot buitenmuur lopen. In het midden worden de balken gesteund door gemetselde bogen. Deze bogen, die van een kleiner formaat baksteen zijn gemetseld, zijn veel ondieper gefundeerd dan de zijmuren. Dit geeft aanleiding om te vermoeden, dat deze bogen later zijn aangebracht. De aansluiting tussen de bogen en het muurwerk van de buitenmuren versterkt dit vermoeden.

Bij de restauratie in 1975 zijn de twee pijlers en drie bogen in vleugel 2, die enige jaren daarvoor waren afgebroken, weer opgericht. In vleugel 4 moest de meest zuidelijke boog wegens ernstige verzakkingen herbouwd worden. Een aantal balken is bij de restauratie in 1964 reeds vervangen. Bij de laatste restauratie moesten ± 40 balken ten gevolge van zwamaantasting ver-

¹ H. Ebeling, „Het Kruithuis te 's-Hertogenbosch”, *Buiten* (1924), 569–573; A. A. Kok, „Het Kruithuis te 's-Hertogenbosch”, *Heemschut*, 5 (1936), 41–44; P. H. van Kessel, „Het Kruithuis te 's-Hertogenbosch”, *Heemschut* (1948), 34–37; J. J. Hollestelle, „Het Kruithuis van 's-Hertogenbosch”, *Heemschut* (1943), 51–57.

² Veel gegevens zijn afkomstig van de architect van de succesvolle restauratie, de heer ir. C. P. F. van Aalst van de Dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch.

³ Met dank aan de heer mr. J. A. M. Hoekx van het Gemeente-archief te 's-Hertogenbosch.

Afb. 2. Doorsnede Kruithuis smalle en brede vleugels na de restauratie, met gevels van de binnenplaats. (Tekening Gemeentewerken 's-Hertogenbosch 1975).

bepaald door de teruggevonden funderingen van de vroegere bedding voor schoppen en houwelen, die in $\pm$ 1744 is geplaatst. De ruim één meter dikke buitenmuur heeft aan de binnenzijde diepe, door rondbogen gedekte spaarnissen. Op de hoeken tussen twee vleugels zitten smallere, door spitsbogen gedekte spaarnissen. Aan de kolommen zitten zware smeedijzeren haken, waarvan de functie niet geheel duidelijk is. Het hang- en sluitwerk van de grote ingangdeuren is nog zo goed als origineel. Bij de laatste restauratie is het slot van de buitendeur hersteld. De verdwenen grendels en de slotplaat van de binnenpoort zijn helaas door sterk geprononceerde kopieën vervangen.

⁴ In het voorstel tot normalisering van de benamingen van houtverbindingen en constructieve houten elementen bij oude boerderijen van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek (Arnhem 1973) worden deze niet in het dakvlak liggende gordingen „jukplaten” ge-

De kappen van de vier brede vleugels hebben drie eiken dekbalkjukken boven elkaar. Het onderste juk heeft kromme spantbenen. Pengaten van verdwenen blokkeels tonen aan dat de borstwering enigszins verhoogd is. Dit zal gebeurd zijn bij de restauratie in 1964, toen de dakvoet met dubbele muurplaat verbonden door sloffen en standzonen, vernieuwd is. Ook zijn er toen de nieuwe aanlangers aangebracht. De sporenparen, eveneens vernieuwd in 1964, worden gesteund door een drietal wormen of flieringen ⁴ die op de jukdekbalken rusten, een nokgording die ondersteund wordt door een geschoorde nokstijl en door een tweetal gordingen dat met een pen- en gatconstructie met toognagel tussen de spant-

noemd. In 's-Hertogenbosch werden deze jukplaten „wormen” genaamd (bestek Gasthuiskapel uit 1487). In navolging van H. Janse in „Twee zestiende eeuwse bestekken” in *Bouw* (1961), 428-430, spreken we hier van flieringen kappen.

benen is aangebracht. Het in één kap toepassen van zowel gordingen als wormen kan beschouwd worden als een overgangsconstructie naar de gordingskap. Deze gemengde kapconstructie komt in 's-Hertogenbosch ook voor bij de Sint-Janskerk ⁵.

Op de eerste dekbalkjukken heeft een vlieringzolder gelegen, die, gezien de toegangsdeur in de traptoren, reeds bij de bouw gepland was. Op tekeningen uit het midden van de 19de eeuw ⁶ blijkt de vlieringzolder nog aanwezig te zijn. De jukdekbalken werden in die tijd in het midden ondersteund door stijlen, die op een tekening uit het midden van de 18de eeuw ⁷ nog ontbreken. Bij de restauratie in 1964 is een aantal spanten vernieuwd. Desondanks valt uit de nog aanwezige gehakte telmerken op te maken, dat de vleugels 1 en 2 een doorgaande nummering gehad hebben zonder onderscheid in rechts en links. Zo hebben de vleugels 3 en 4 ook een doorgaande nummering gehad, maar hier was wel een onderscheid tussen rechts en links gemaakt. Dit duidt erop dat de vier vleugels in twee etappes van een kap zijn voorzien. In het werk van beide etappes komen een paar dezelfde timmermanstekens voor (o.a. *C X X D*), zodat we mogen aannemen, dat de kappen wel door dezelfde meesters gemaakt zijn, hetgeen uit de constructie ook valt af te leiden. Het teken met de twee letters „D” zal waarschijnlijk van de timmerman-aannemer Dierick Dierixen zijn. Momenteel staan de spanten niet meer op volgorde. Of ze herplaatst zijn, is niet met zekerheid te zeggen. De verbouwingen in ± 1742

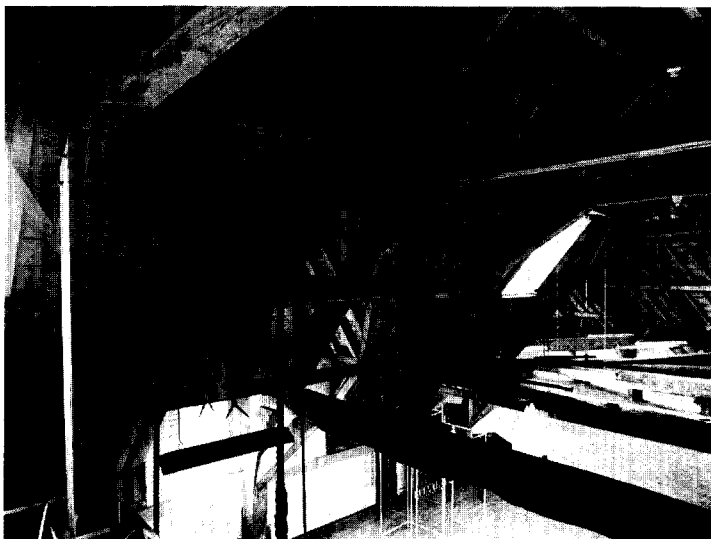
Afb. 3. Kapconstructie boven expositiezolder. (Foto Frans Kuit 1975).

of 1888 komen hiervoor eventueel in aanmerking. Bij de restauratie in 1964 zijn alle bovenste dekbalkjukken vernieuwd. Bij deze restauratie zijn,

⁵ H. Janse, „Gordingskappen in Nederland”, *Bulletin KNOB*, 68 (1969), kol. 1-10.

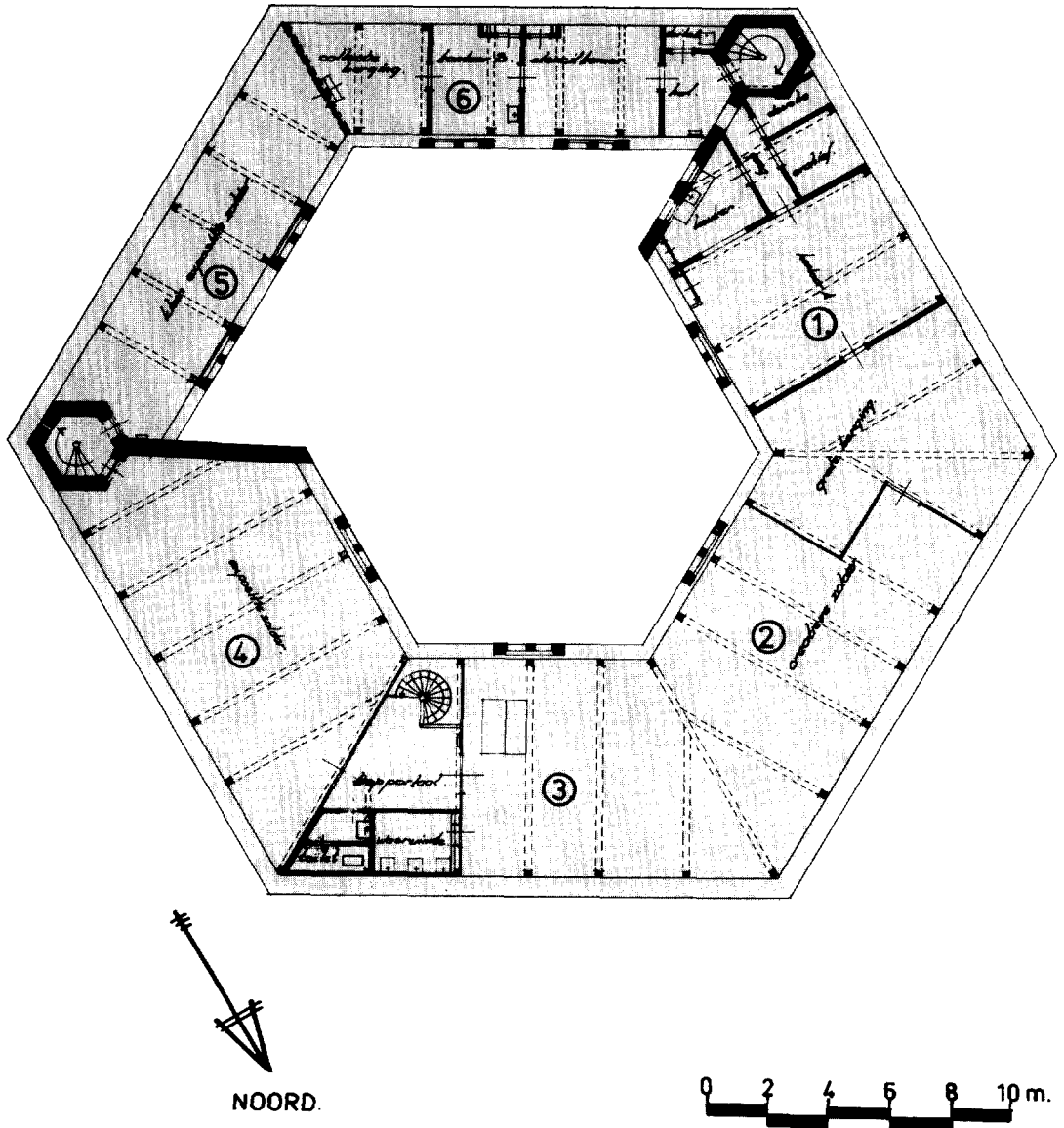
⁶ Algemeen Rijksarchief Den Haag, Archief van de Genie. Plans van Gebouwen nr. B. 24, gedateerd 1853.

⁷ Algemeen Rijksarchief Den Haag, Archief van het Departement van Oorlog, Plans van Gebouwen, nr. 289 bld. 5a en 5b, gedateerd 1749.

Afb. 4. Kapconstructie met verplaatste windas. (Foto Frans Kuit 1975).

HET KRUIHHUIS VAN 'S-HERTOGENBOSCH

Afb. 5. Tekening zolderverdieping na de restauratie. (Tekening Gemeentewerken 's-Hertogenbosch 1975).

nogal hinderlijk voor de bestudering, telmerken
aangebracht in de nieuwe jukken. Ook zijn overal
in de vernieuwde kappen op een slordige wijze
uitvulklossen aangebracht onder de vernieuwde
wormen en gordingen. Het dak is toen opnieuw
beschoten en voorzien van nieuwe leien.

In de kap van vleugel 3 bevindt zich een wind-
as boven de ingangspoort. Omwille van het ge-
bruik is deze as een spantvak naar het westen
vershoven. Het dakvlak wordt aan de zijde van
de binnenplaats door dakkapellen en steekkapjes

met dwerggeveltjes doorbroken.

De dakkapellen, die in 1837 reeds aanwezig
waren, dienden om de vlieringzolder van licht te
voorzien.

De in 1946 door luiken vervangen ramen zijn
weer teruggebracht met een negen ruiten-roede-
verdeling.

De reeds bij de bouw aangebrachte dwerg-
geveltjes hebben een tuitgevel met top- en schou-
derstukken, afgedekt met ongeprofileerde natuur-
steenplaatjes en met een halfsteensrollaag. De

twee rondboograampjes worden gedekt door een grote rondboog met aanzet en sluitstenen van Naamse steen. De randen zijn voorzien van een rechte kathedraalslag, het middenveld is in een bossage gehakt. Zware, iets uit het muurvlak uitspringende natuursteenblokken, voorzien van dezelfde behakking, zitten op de traditionele plaats van de duimen en sluitingen van luiken. Er hebben echter nooit luiken voor deze ramen gezeten. Onder de dwerggevel loopt een geprofileerde bakstenen waterlijst. Bij de restauratie in 1964 zijn de dwerggevels hersteld. Ook de vlechtingen van beide kopgevels zijn in 1964 hersteld.

In vleugel 1 zit een later aangebrachte deur ter plaatse van een voormalig raam in de muur grenzend aan de binnenplaats.

De smalle vleugels 5 en 6 (afb. 5)

Deze vleugels zijn in 1619 als open galerijen gebouwd. In $\pm$ 1744 zijn de galerijen dichtgemaakt.

De begane grondvloeren liggen $\pm$ 1 m boven het huidige maaiveld. De balklagen zijn enkelvoudig, met in het midden een onderslagbalk op (latere) poeren. De kruipruimte onder de vloer heeft een viertal kleine vensters, die afgesloten zijn door dubbel beplankte luikjes, welke met een grendel afgesloten kunnen worden. Twee luikjes zijn nog origineel.

De verhoogde begane-grondvloer is waarschijnlijk in $\pm$ 1744, bij de verbouwing van het Kruit huis ten gevolge van een functiewijziging, aangebracht om het kruit in de pulverkamer droog te houden. Vlak langs de muur van de binnenplaats is een zware fundering gevonden, die iets te maken gehad kan hebben met een kelder of het plan om een kelder onder de smalle vleugels aan te brengen. Dit zou gebeurd moeten zijn na het dichtzetten van de galerij.

De balklaag van de zolder bestaat in vleugel 6 uit eikehouten balken, die van buitenmuur tot buitenmuur lopen. Vleugel 5 heeft ribloze kruisgewelven, die in $\pm$ 1744 zijn aangebracht om het brandgevaar in deze, als pulverkamer gebruikte, vleugel te verkleinen. Boven deze gewelven zat een enkelvoudige eiken balklaag, die ongeveer 1 m hoger ligt dan de zoldervloer van vleugel 6. Deze balklaag, bestaande uit alternerend lichtere en zwaardere balken, lag geheel in het zand boven het gewelf. Door slechte ventilatie waren de balken en de muurankers geheel vergaan. De balklaag moest geheel vernieuwd worden. De deels eveneens aangetaste spantbenen konden door middel van sloffen voor een alge-

hele vernieuwing gespaard blijven.

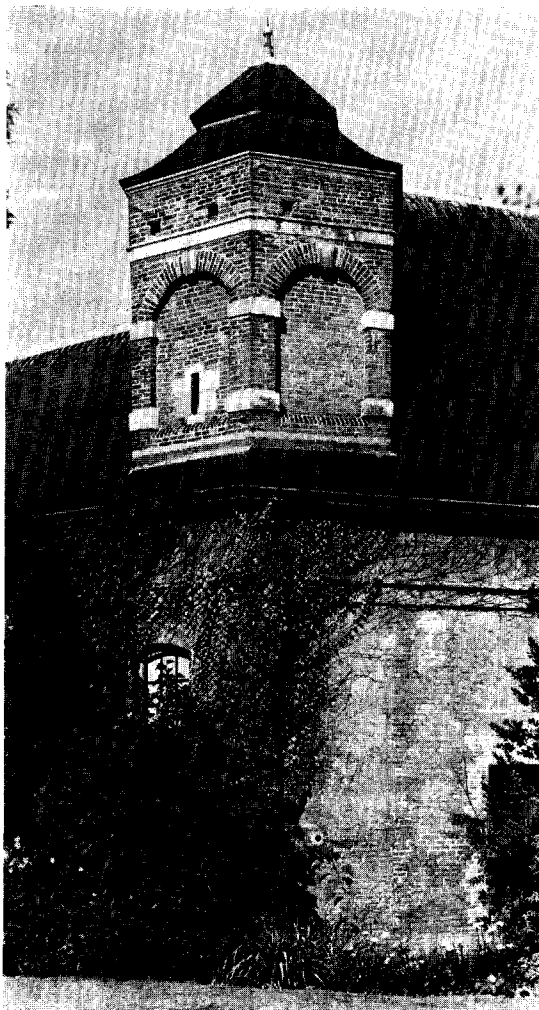
De kapconstructies van vleugel 5 en 6 zijn aan elkaar gelijk, zij het dat de spantbenen van vleugel 6 i.v.m. de lagere zoldervloer, langer zijn. De constructie bestaat uit dekbalkjukken met kromme spantpoten. Deze eikehouten spanten dragen wormen en geschoorde nokstijlen, die op hun beurt weer gordingen en een nokgording dragen. De gordingen dragen op hun beurt „gebroken” sporenparen. Deze kapconstructie, eveneens een constructie van een gordingen- en een flieringenkap, vertoont overeenkomsten met de kappen van de grote vleugels. In kap 5 bevinden zich twee timmermanstekens die veel gelijkenis vertonen met de merken in de grote kappen. Men kan gevoelig stellen, dat de kappen uit dezelfde tijd zijn als de kappen van de grote vleugels. Kap 5 heeft gehakte telmerken zonder onderscheid in rechts en links. De spanten staan niet op volgorde en verschillende onderdelen ervan zijn vernieuwd. Deze herstellingen zullen in 1888 zijn aangebracht, terwijl ook in 1964 vernieuwingen hebben plaatsgevonden. De kap van vleugel 6 heeft ook gehakte telmerken zonder onderscheid in rechts en links, doch de merken staan aan een andere zijde van de spantbenen dan in vleugel 5.

Bij de onlangs gereedgekomen restauratie zijn twee krommers, evenals de sporen, vernieuwd en zijn de muren aan de binnenzijde voorzien van nieuwe verflagen.

De galerij aan de binnenplaatszijde heeft 10 openingen met pijlers en bogen gehad, die in $\pm$ 1744 dichtgezet zijn met baksteen van het formaat $22,5 \times 10 \times 5$ cm, 10 lagen = 66 cm. In de boogvelden zijn toen ramen aangebracht. In latere tijd is een tweetal bogen vernieuwd en verhoogd om er een groter raam en een deur in aan te kunnen brengen. Bij de laatste restauratie zijn deze bogen omwille van de herkenbaarheid van de galerij weer in hun oude staat teruggebracht.

De 19de-eeuwse deur, een raam en de stenen trap ervoor, zijn bij de laatste restauratie verwijderd en nieuwe ramen, naar het voorbeeld van de andere ramen, zijn aangebracht. De pilasters en bogen van de galerij zijn voorzien van uitgemetselde banden van blauwe baksteentjes. Het wekt enige verwondering, dat voor de galerij niet ook de overal elders in het gebouw verwerkte hardsteen gebruikt is. Ook het feit, dat er twee keer zoveel stenen besteld zijn, als nodig was voor de galerij, wekt bevreemding. Naar de juiste overwegingen bij de bouw van de galerijvleugels kunnen we slechts gissen.

De dakkapellen van de vleugels 5 en 6 zijn precies gelijk aan de dakkapellen van de andere vleugels. Twee rondbogige ramen worden door een grotere ronde ontlastingsboog gekoppeld. Zware natuurstenen blokken dienen als sluitstenen en als blokken voor het hang- en sluitwerk van de luiken. De dwerggeveltjes worden door een tuitgevel met rollaag en top- en schouderstukken afgedekt. Opmerkelijk is dat de uitkragende geprofileerde baksteenlijst, die bij de gevels van de brede vleugels onder het dakoverstek lopen, bij de smalle vleugels slechts onder de dwerggeveltjes aanwezig zijn. De buitenringmuren van de smalle vleugels zijn gelijk aan die van de brede vleugels, met dien verstande, dat er aan

Afb. 6. Kruithuis, traptorentje gezien vanuit het zuidoosten. (Foto Frans Kuit 1975).

de binnenzijde kleinere spaarbogen zitten. In enige spaarvelden zijn in de tweede helft van de 19de eeuw ramen gemaakt. In vleugel 5 zit een tweetal schietsleuven in de spaarvelden.

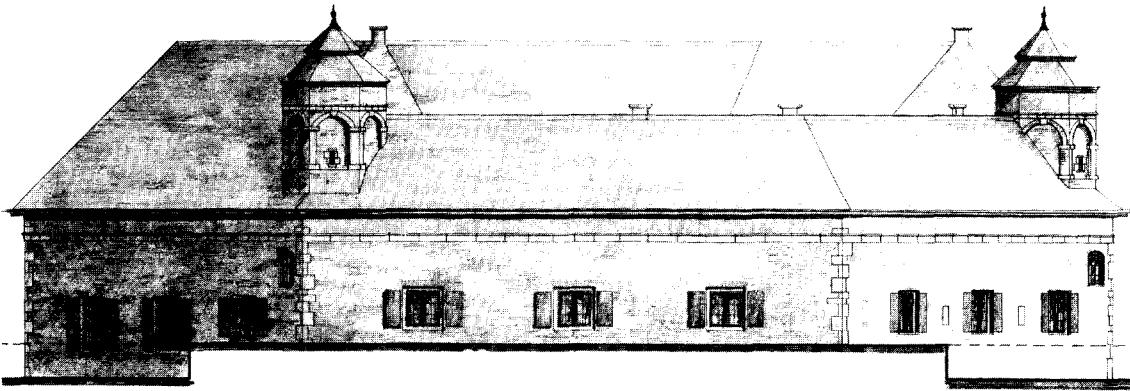
Bij de laatste restauratie is er, buiten het terugbrengen van de galerij in de toestand zoals die in $\pm$ 1744 gemaakt is, weinig aan deze vleugels veranderd.

Traptorens

De traptorens, die evenals het Kruithuis zelf, een zeskantige plattegrond hebben, zijn op een zeer harmonische wijze in de structuur van het gebouw opgenomen. Ze staan op de ontmoetingspunten van de buitenringmuren van de smalle en de brede vleugels, zodat twee zijden van de traptorens samenvallen met de buitenmuren. Hierdoor zijn twee zeer markante hoekpunten ontstaan. De traptorens hebben stenen trappen, die verticaal transport tussen de begane grond, de zolder en de vloering mogelijk maken. Bij de laatste restauratie is de trap van de oostelijke toren door het inboeten van nieuwe bakstenen weer goed beloopbaar gemaakt. Het originele vloertje op de begane grond is weer in ere hersteld. De andere, westelijke, trap die van hardsteen is, is van zijn houten bekleding ontdaan en daarna hersteld. De natuursteen blokken laten duidelijk zien, dat het materiaal secundair gebruikt is. Het verschil in vloerniveau tussen de smalle en de brede vleugels is door de trappen te overwinnen. Vroeger kon men ook de vlierzolder via de wenteltrap bereiken. De daarvoor bestemde openingen in de traptoren zijn later, bij het slopen van de vloering, dichtgemaakt. Bij de laatste restauratie zijn deze dichtgemaakte openingen weer geopend om de weer gedeeltelijk aangebrachte vloering te bereiken en om een mooi doorkijkje van de traptorens naar de kap te creëren. Op de zolderverdieping zitten twee openingen, gedekt door de rondbogen, die toegang geven tot de brede en smalle vleugel.

Het deurtje naar de zolder van vleugel 5 is nog oud en heeft nog origineel hang- en sluitwerk. De opening naar de zolder van vleugel 6 is later aangebracht, of in latere tijd vernieuwd. De traptorens zijn in 1888 of daaromtrent vanaf de natuurstenen kordonlijst met $\pm$ 1 m verhoogd. Hierdoor is een soort fries ontstaan, dat goed harmonieert met het fries van de buitenringmuur. Deze verhoging is zo logisch, dat men zich kan afvragen of de traptorens oorspronkelijk ook al niet zo hoog geweest zullen zijn.

De momenteel in het fries aanwezige korte-

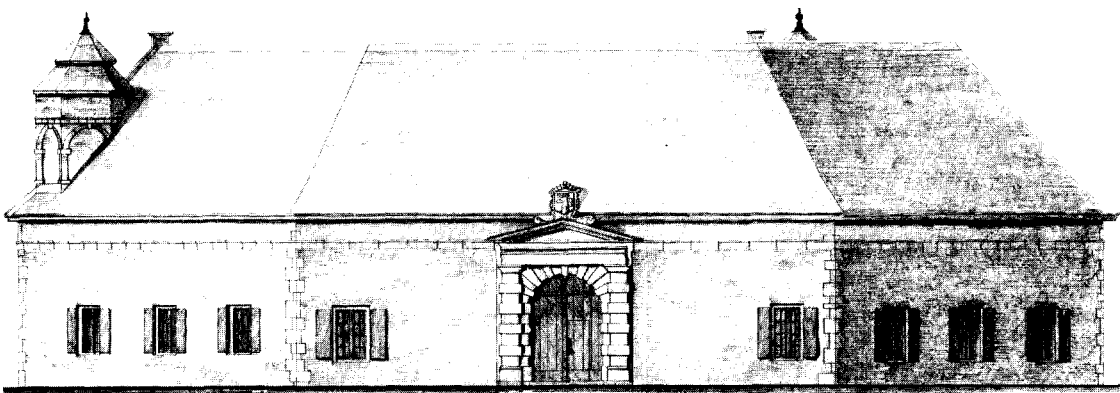
Afb. 7. Zuid-westgevel van het Kruidhuis. (Tekening Gemeentewerken 's-Hertogenbosch 1975).

linggaten zijn in 1964 aangebracht. Bij deze restauratie zijn de houten kapjes van de torens vernieuwd. Aan de buitenzijde hebben de traptorens blindnissen, die afgedekt zijn door rondbogen. Hardstenen blokken en sluitstenen geven de nissen hetzelfde uiterlijk als de raamomlijstingen op de binnenplaats. In de blindnissen zitten enkele schietgaten.

Gevels en toegangspoort

De buitengevels hebben momenteel een aantal ramen, die aan het eind van de 19de eeuw zijn aangebracht. Bij de laatste restauratie is het metselwerk rondom de ramen hersteld. Het steenformaat van de gevels is $24/25,5 \times 11/12 \times 5/5,5$ cm; 10 lagen = 65/67 cm. De gevels zijn in kruisverband gemetseld met op de hoeken grote hardstenen blokken. Op ruim 80 cm onder de dakvoet zit een horizontale natuurstenen kor-

donband, die bij de restauratie in 1964 hersteld is. Boven deze band zit een aantal lagen schoon metselwerk. In deze zone lopen ook de hardstenen hoekblokken door. Hierboven bevindt zich een zone van slordig metselwerk, waarin de hoekblokken niet doorlopen. Dit gedeelte zal in het verleden eens opgehoogd zijn. Het is echter ook mogelijk, dat op deze hoogte een houten kroonlijst gezeten heeft. Bij de laatste restauratie is het metselwerk boven de kordonlijst opnieuw vertind. De muurvlakken zijn vroeger geverfd geweest in een leigrijze kleur, die overeenkomt met de kleur van de natuursteen, welke eveneens met een verflaag bedekt is geweest. Het metselwerk is bij de laatste restauratie op enkele plaatsen hersteld. De buitenmuren van de vleugels 5 en 6 zijn opnieuw gevoegd. Ongeveer 50 cm onder de bodem van de huidige droge gracht zit een sprong in de buitengevel, die afgedekt is met

Afb. 8. Noord-oost gevel van het Kruidhuis. (Tekening Gemeentewerken 's-Hertogenbosch 1975).

Afb. 9. Gevels binnenplaats van het Kruituis. (Foto Frans Kuit 1975).

een natuurstenen band.

De ingangspoort heeft rustieke pilasters en een rondboog van Naamse steen. De kapitelen, het fries en het fronton hebben een andere steenbewerking en profilering dan het ondergedeelte van de poort. Waarschijnlijk is het bovengedeelte eens vernieuwd. Het wapen op het fronton is dat van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Gezien het rolwerk ter weerszijden van het wapen, zal het uit de eerste helft van de 17de eeuw stammen. Mogelijk is, dat het fronton en het wapen uit dezelfde tijd zijn. Het wapen heeft aan de bovenzijde een gebogen afwerking. Op oude foto's en tekeningen heeft het wapen nog een rechte afdekking. Mogelijk is, dat deze afdekking, in 1964, toen ook de leeuw op een weinig gelukkige wijze is hersteld, is aangebracht.

Onlangs is deze beschadiging van de leeuw door de beeldhouwer J. de Bresser op een bescheiden wijze hersteld.

Bij de laatste restauratie zijn de funderingen van het bruggehoofd voor de ingang teruggevonden. Deze funderingen zijn tot het peil van de dorpel van de ingang opgetrokken. De voormalige brug is in de vorm van een houten vlonder teruggebracht. De in de 18de eeuw gedempte gracht is weer gedeeltelijk zichtbaar gemaakt. Door de brug en de droge gracht, maar vooral

door het vrijleggen van het gebouw, is het Kruituis in een historisch meer duidelijke omgeving komen te liggen.

Het maaiveld van de binnenplaats is met ongeveer 25 cm verlaagd en op het vermoedelijk oude niveau teruggebracht. Momenteel geeft de gepleisterde plint op de binnenplaats deze niveauperlating weer. Onder de goot zit een geprofileerde uitkragende baksteenlijst. Bij de restauratie in 1964 is deze gedeeltelijk vernieuwd. Te zelfder tijd zijn toen de gevels gedeeltelijk opnieuw gevoegd met een scherpe geknipte voeg. Gedeelten van het muurwerk zijn toen vernieuwd. In de kopgevel van vleugel 4 zijn in 1964 de vlechtingen vernieuwd. De deur afkomstig uit de galerij is bij de laatste restauratie in deze gevel in een aanwezige boognis aangebracht als vluchtweg.

De binnenplaats wordt onder meer verlicht door twee smeedijzeren muurlantaarns naar het ontwerp van L. C. Hezenmans in 1886. Deze lantaarns zijn afkomstig van het stadhuis van 's-Hertogenbosch.

De bouwgeschiedenis

De stadsrekeningen van 's-Hertogenbosch zijn interessante bronnen voor de bestudering van de bouwactiviteiten in de stad gedurende bijna 6 eeuwen⁸. Alle uitgaven, gedaan ten behoeve van stadswerken, worden, vaak voorzien van een korte aanduiding van het verrichte werk en de meester, hierin vermeld. Ook worden de kosten van de bouw van het stadskruituis in de rekeningen opgesomd. De eerste post aangaande het kruituis is de betaling van 50 gld. aan mr. Rogier van Griensven en mr. Jan van der Wege voor de kosten die zij gemaakt hebben op hun reis naar Delft om aldaar het kruituis te bestuderen. Deze reis was het gevolg van een besluit van de Stadsvergadering op 28 mei 1616, naar aanleiding van een brand nabij de kruitopslagplaats in de Orthenbinnenpoort, om een kruitopslagplaats te bouwen op een plaats binnen de veste, maar buiten het bebouwde stadsdeel. Er werden twee commissies benoemd: één ter aanwijzing van een geschikte bouwplaats en één ter bestudering van een ontwerp voor het gebouw. De eerste commissie, waarin de Gouverneur en de Kapitein van de stad alsook voornoemde Jan van der Wege zitting hadden, deed reeds 10 dagen later

⁸ R. A. van Zuylen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch, Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800, 's-Hertogenbosch 1866*, drie delen.

het voorstel om te bouwen op de grote beemt van de Zusters van Geertrui nabij de Orthenpoort. Tussen 28 mei en 13 juni zijn Rogier van Griensven, die schepen van de stad was en tevens bewaarder van de munitie, en Jan van de Wege in Delft geweest⁹. Het lijkt in eerste instantie vreemd, dat men kon gaan kijken hoe de vijand ('s-Hertogenbosch behoorde in die tijd nog tot de zuidelijke Nederlanden) zijn militaire bouwwerken maakte. We moeten echter niet uit het oog verliezen dat in 1616 het 12-jarig bestand van kracht was. Het is echter niet aan te nemen, dat de beide heren in Delft ontvangen zijn. In de Delftse Thesauriersrekeningen wordt hiervan geen melding gemaakt. In zijn Handboek tot de Nederlandse Bouwkunst¹⁰ gaat Vermeulen er van uit, dat Van Griensven en Van der Wege het Armamentarium langs de Oude Delft bezocht hebben. De regelmatige zeshoekige plattegrond van het Bossche Kruithuis zou een vertaling zijn van de halve onregelmatige zeshoek van het Armamentarium. De opbouw en de constructie van beide gebouwen is echter geheel verschillend. Het Armamentarium, zoals het staat afgebeeld op een gravure uit 1667¹¹, is in tegenstelling tot het Bossche Kruithuis een zeer groot gebouw van drie verdiepingen hoog. Het heeft drie evenwijdige vleugels, met dwars daarop twee tussen-vleugels¹². Het grondplan van een halve onregelmatige zeshoek zal eerder vanuit de stedenbouwkundige situatie (het Armamentarium ligt op een taps toelopend terrein tussen de Geer en de Oude Delft in) dan vanuit een architectonische vormwil, waarvan de Bossche plattegrond getuigt, zijn voortgekomen. Bovendien is het Armamentarium niet als kruitmagazijn, maar als berging van wapentuig gebouwd en is daarom ook minder geschikt als kruitopslagplaats.

In Delft waren ten tijde van het bezoek van Van der Wege echter drie kruithuizen, te weten het Kruithuis van de Staten van Holland, het Kruithuis van de Republiek en het Kruithuis van

de stad Delft. We mogen niet zonder meer de mogelijkheid uitsluiten, dan Van der Wege de andere kruithuizen ook bezocht heeft en zich daardoor heeft laten inspireren. Het kruit van de stad Delft zal in de waltorens zijn opgeslagen, zodat dit kruithuis niet als voorbeeld voor het Bossche Kruithuis gediend heeft. De kruitopslag van de Republiek mogen we eveneens overslaan, aangezien deze ook in waltorens verspreid opgeslagen lag¹³. Het Kruithuis van de Staten van Holland stond op het terrein van het voormalige Clarissenklooster. Van Bleyswijck vertelt, dat het overgebleven gedeelte van de kapel dienst deed als kruithuis¹⁴.

In de eerste helft van de 17de eeuw zal een nieuw kruithuis van Holland, dat in 1654 zo noodlottig zou ontploffen, gebouwd zijn. Wanneer precies dit kruithuis gebouwd is, is niet bekend. Van der Haagen¹⁵ meent, dat dit tussen 1644 en 1649 gebeurd moet zijn.

Op de kaart van Boxhorn uit 1632¹⁶ staat echter ten noorden van de Doelen een complex bestaande uit drie eilanden door water omgeven, met op het middelste eiland een gebouw van twee verdiepingen met een torentje. Op de kaart van Blaeu ± 1649¹⁷ staat het complex ook weergegeven, nu met de aanduiding „Nieuwe Doelen”.

Een Doelen-complex bestaande uit drie eilandjes omgeven door brede sloten is weinig functioneel. Eerder doet een dergelijk complex denken aan een kruithuis. Het Generaliteits Kruithuis aan de Schie te Delft heeft eenzelfde opzet. In de *Hollandtsche Mercurius* staat een beschrijving van de kruitramp van 1654. Het kruithuis van Holland wordt hierin omschreven als „een kruitoren omringd door een watergracht”¹⁸. In een studie over de eigendomsverhoudingen van de terreinen aan de Geerweg en de Paardenmarkt te Delft komt J. P. Rogier tot de conclusie, dat het kruithuis niet op het kloosterterrein maar op het terrein van de Doelen gestaan heeft¹⁹.

⁹ Register van notulen of conclusiënboek van de vergadering van de drie leden, Gemeente-archief 's-Hertogenbosch, A 19.

¹⁰ F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de Nederlandse Bouwkunst*, 's-Gravenhage 1931, 3 delen, deel II, 453.

¹¹ In: Dirck van Bleyswijck, *Beschrijvinge der Stadt Delft*, Delft 1667, 2 delen, deel II.

¹² Zie voor een uitvoerige beschrijving van het gebouw: G. Berends, „Het Armamentarium”, *Delftse Studiën*, Assen 1967, 125–142.

¹³ Dirck van Bleyswijck, *o.c.*

¹⁴ Dirck van Bleyswijck, *o.c.* 347, 621.

¹⁵ J. K. van der Haagen, „Het Generaliteits-kruithuis aan de Schie”, *Delftse Studiën*, Assen 1967, 191.

¹⁶ M. Z. Boxhorn, *Theatrum sive Hollandiae Comitatus et Urbis, Nova Descriptio*, Amsterdam 1632, 158.

¹⁷ J. Blaeu, *Tooneel der steden van 's-konings Nederlanden*, Amsterdam 1649, 2 delen.

¹⁸ *Hollandtsche Mercurius*, oktober 1654, 105.

¹⁹ J. P. Rogier, *Rapport betreffende de geschiedenis van de eigendomsverhoudingen van het terrein waarop de huidige militaire magazijnen aan de Geerweg en Paardenmarkt gebouwd zijn*, Delft 1958, Gemeente-archief Delft.

Het heeft er alle schijn van, dat het op de kaart van Boxhoorn afgebeelde gebouw het kruithuis van Holland is. Van der Wege kan dit kruithuis ook als voorbeeld voor het Bossche Kruithuis gebruikt hebben. Helaas zijn geen betere afbeeldingen van het in 1654 ontplofte kruithuis voorhanden.

Uit de Stadsrekeningen van 7 september 1617 blijkt echter dat Van der Wege ook andere kruithuizen in Holland bezocht heeft. Hoewel het voor de studie over de militaire bouwkunde in Nederland interessant is, valt het buiten het raam van dit artikel, een nadere bestudering van de kruithuizen in Holland te maken.

Uit het bovenstaande blijkt dat Vermeulen wel erg voorbarig is geweest door het Bossche Kruithuis met het Delftse Armamentarium te vergelijken. Hoe het ook zij, op 10 februari 1617 werd het ontwerp dat Jan van der Wege had gemaakt aan de vergadering getoond. Tot eind augustus 1617 was men druk bezig de benodigde gelden (ƒ 12 000,—) voor de bouw te verwerven. Ondertussen zal Van der Wege zijn plan verder hebben uitgewerkt. Wie was nu eigenlijk deze Jan van der Wege?

De stadsrekeningen leren ons dat hij ingenieur en mathematicus was in dienst van de in Brussel residerende Aartshertogen Albertus en Isabella. Hij werd ook betaald als ingenieur en architect van de stad 's-Hertogenbosch. In deze hoedanigheid ontwierp hij ook nieuwe straten (in 1621) en bruggen en adviseerde hij bij waterbouwkundige werken, zoals het omleggen van rivierlopen. Hij was echter ook doctor in de medicijnen en in die functie schonk de stad hem verschillende malen een vergoeding.

Van der Wege was als veelzijdig man zeer gezien in de stad. Hij bezat verschillende huizen en van 1598 tot zijn dood in 1632 was hij lid van de Illustere O.L.Vrouwe Broederschap²⁰.

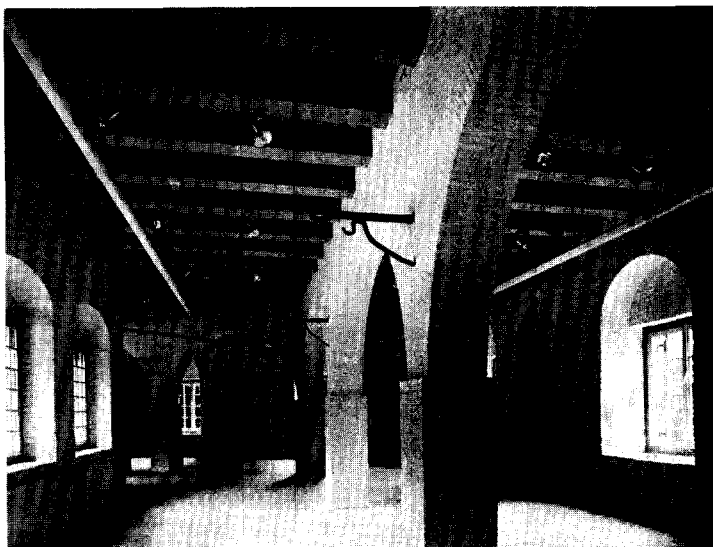
Het ontwerp van het kruithuis getuigt van een zeer rationele aanpak. Uit het grondplan van gelijkzijdige driehoeken blijkt Van der Wege's mathematische kennis²¹. De zware gesloten buitenmuren dienden om sabotagedaden, die in de sterk verdeelde stad in het begin van de 17de eeuw zeker niet onwaarschijnlijk waren, te voorkomen. Het licht kwam door ramen in de veel

dunnere muren van de binnenplaats. Bij een eventuele ontploffing zouden de brokstukken naar de binnenplaats geslagen worden. Dit plan werd goedgekeurd en nadat men op 30 augustus 1617 eindelijk overeenstemming had bereikt over de betaling van het gebouw, werd op 1 september reeds met de werkzaamheden begonnen. Van een aanbesteding en gunning van het werk in dit stadium van de bouw is niets bekend. Uit de stadsrekeningen blijkt, dat de stad het werk zelf uitvoerde met hulp van een aantal onderaannemers en deskundigen. De materialen werden direct aan de leveranciers betaald, evenals het laden en lossen en het transporteren. In de eerste bouwcampagne, die duurde van 1 september tot eind november werd de gracht gegraven met behulp van militairen, die het werk volgens een bestek uitvoerden en door de stad betaald werden. Kennelijk werd er, ook al was er geen vorst, de gehele winter niet gewerkt, want ook in de volgende jaren zijn er in de winter geen bouwactiviteiten. In maart 1618 begon het werk eerst goed. In de reeds op diepte gebrachte gracht zullen de funderingen opgemetseld zijn.

Uit een archeologisch onderzoek, dat in verband met de reconstructie van de gracht is uitgevoerd, is ten gevolge van de hoge grondwaterstand niet gebleken hoe diep de grachtbodem geweest is. Wel zijn de eerste vertandingen van de fundering van de buitenmuur van het Kruithuis vastgelegd. De onderkant van de fundering, die meer dan 10 lagen onder de aanzet moet zitten, kon om bovenstaande redenen niet onderzocht worden. Het is aannemelijk dat de fundering op de grachtbodem gestaan heeft. Uitgaande van het oorspronkelijke maaiveld van de beemt zal de gracht dan ongeveer 1 m diep geweest zijn. De oudste stadsplattegronden geven ter plaatse van de gracht aan de westzijde van het Kruithuis een waterloop weer. Deze waterloop, die stroomde van de St.-Gertruisluis naar een waterpoort in de stadswal nabij de Orthen-uitgang, zal veel wateroverlast tijdens de bouw van de fundering veroorzaakt hebben. De stadsrekeningen spreken over „aerbeijders bijde watermoelen, diepers eousers (?), pleythueren, . . .” Hierdoor zullen veel onvoorziene kosten ontstaan zijn, hetgeen waarschijnlijk de reden is, dat reeds tijdens de

²⁰ Archief O.L. Vrouwe Broederschap, inw. nr. 57, fol. 97. Deze Illustre Lieve Vrouwe Broederschap bestond reeds vóór 1318. Vele prominente Bosschenaren o.a. Jeroen Bosch en de bouwmeesters Allard Duhamel en Jan Heins waren in de loop der eeuwen lid van deze broederschap.

²¹ In het boek *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei im Zeitalter der Renaissance, der nationalen Blüte und des Classicismus*, Frankfurt am Main 1890, buch IV blz. 610, vermeldt Geörg Galland ten onrechte ook Joris Dur, mr. steenhouwer, als mede-ontwerper van het kruithuis.

Afb. 10. Interieur brede vleugels op de begane grond na de restauratie. (Foto Frans Kuit 1975).

bouw, in 1619, het geld op raakte. Uit de opgravingen bleek, dat de gracht ter plaatse ongeveer 10 m breed geweest is. Het maaiveld van het bouwterrein lag op $\pm 1,45$ m boven N.A.P. Uit sporen op de muur van het Kruithuis valt af te lezen, dat het water in natte perioden tot $\pm 2,10$ m +N.A.P. gestaan heeft, waardoor het omringende terrein blank kwam te staan. Beschouwen we het Kruithuis vanaf dit laag gelegen, oorspronkelijke maaiveld, dan heeft het Kruithuis ongeveer 3,50 m hoger boven het veld uitgestoken dan thans het geval is. Het is dan ook verklaarbaar, dat J. Blaeu het Kruithuis als een zeshoekige toren afbeeldt. Een dergelijke grote hoogte van het gebouw doet sterk vermoeden dat er een bovengrondse kelder onder de huidige begane grond geweest is. De tijdens de restauratie aan de binnenzijde van de buitenmuur bij de ingangspoort gevonden uitstekende gemetselde poeren zouden geïnterpreteerd kunnen worden als behorende tot de overwelling van deze kelders. In 1947 zijn bij onderzoekingen echter geen sporen van kelders gevonden. Ook de stenen trappen in de traptorens bleken zich niet naar beneden voor te zetten ²².

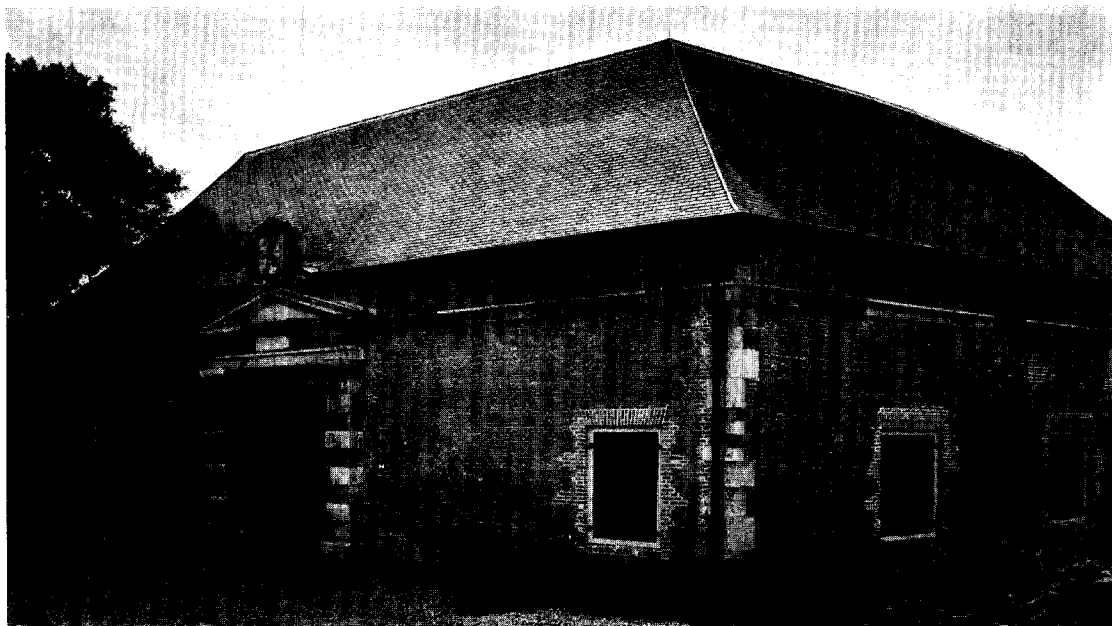
Voor de funderingen werden er achtereenvolgens 76 000, 74 000 en 41 296 mopstenen geleverd. De stenen werden bij dezelfde steenbakker, Aert van Eck, gekocht; het transport en het laden en lossen werd steeds door andere mensen gedaan. De stenen werden per boot aangevoerd vanaf een

steenbakkerij, die op 14½ dag varen van Den Bosch af lag. De in deze bouwcampagne geleverde hoeveelheid stenen was in het geheel niet voldoende voor de fundering. Het werk wilde niet al te best vlotten, zodat de funderingen in deze bouwcampagne slechts voor een gedeelte gereed kwamen. Eerst half augustus werden er daarom de eerste uitbetalingen gedaan aan timmerlui en steenhouwers. Het wekt enige verwondering dat aan mr. Joris Dur, die meester-steenhouwer was, het metselwerk werd uitbesteed.

Op de nogal chaotische bouwplaats waar aannemers, werklui in dienst van de stad, losse werkrachten voor het laden en lossen en zelfs militairen werkten, waar nog grondwerk werd verricht tijdens het metselen en waar men veel last van grondwater had, was een goede leiding en toezicht noodzakelijk. Er waren dan ook vier door de stad aangestelde mensen, die belast waren met het toezicht op de bouw. Aan het hoofd van de directie stond Alberto van den Dungen, ridder en raadsheer van de stad. Hij werd bijgestaan door Jacob van de Leeuwput, François Fierlants en Peter de Cort, die belast waren met het toezicht op de bouwstoffen en de werklieden. Zij betaalden ook de lonen uit.

Het totale loon dat per week werd betaald varieerde sterk, het aantal werknemers zal dienovereenkomstig nogal wisselend zijn geweest. Het grootste bedrag dat aan lonen werd uitbetaald was in de week van 7 september 1618, namelijk 188 gld en 16½ stuiver. Het laagste bedrag dat uitgekeerd werd was 44 gld en 2½ stuiver. Als we het gemiddelde loon van een arbeider

²² P. H. van Kessel, „Het Kruithuis te 's-Hertogenbosch“, *Heemschut* (1948), 36.

Afb. 11. Kruithuis na de laatste restauratie met ingangspartij gezien vanuit het noord-westen. De droge gracht is nog niet aangelegd. (Foto Frans Kuit 1975).

der op ± 12 stuivers per dag stellen²³ dan hebben er maximaal ongeveer 50 en minimaal ongeveer 12 mensen op de bouwplaats gewerkt, hetgeen erg veel lijkt voor het relatief kleine gebouw. De grote wateroverlast tijdens de bouw zal wel de oorzaak zijn geweest van een dergelijke grote werkploeg. Aan het eind van het bouwseizoen 1618 werden er nog 8500 ijsselsteentjes geleverd.

In 1618 is, blijkens een gedenksteen met hierop aangebracht een chronicon, het bruggehoofd bij de ingang opgetrokken²⁴.

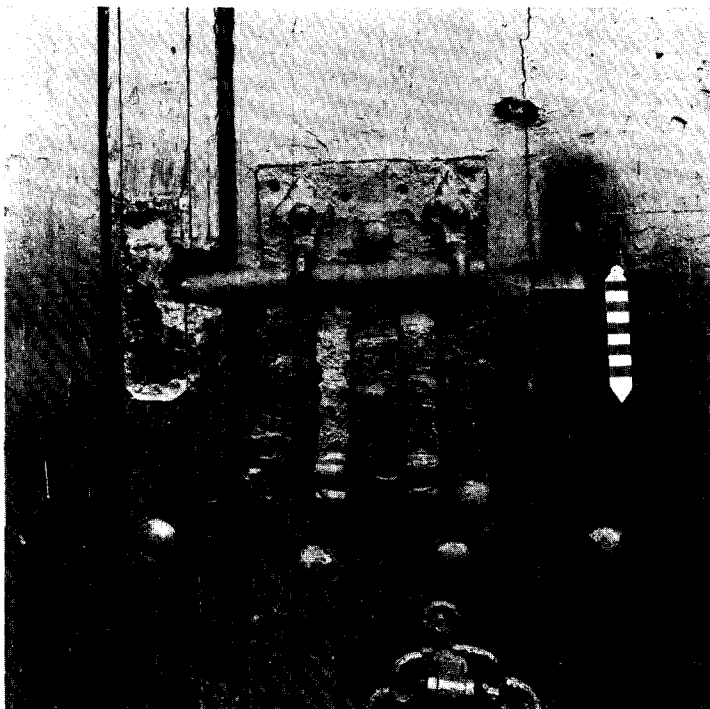
Na de winterpauze ging men in maart 1619 verder met het uitgraven van de gracht en het metselen van de fundering. Kennelijk waren er reeds enige vleugels tot balklaaghoogte opgetrokken, want Dierck Diericx, timmerman, leverde „seckere quantiteyt balcken” en Herman Peters, Stadt Smit, leverde ankers voor de balklaag. Alhoewel in de loop van het voorjaar een partij van 100 000 en een van 237 300 mopstenen geleverd werden, kon de tot dan toe ge-

leverde baksteen nooit voldoende zijn geweest om het muurwerk tot de verdieping op te trekken. De begane grond zal derhalve mogelijk een (gedeeltelijk?) houten balklaag gehad hebben. Tegen het eind van de bouwcampagne van 1619 raakte het geld op. Men probeerde in Brussel bij de Aartshertog het nog benodigde bedrag van *f* 8000,— te verkrijgen. Hiervoor werd een maquette gemaakt die naar Brussel werd gezonden. De hertog was echter slechts bereid *f* 3000,— te schenken, zodat de stad zelf de rest bij elkaar moest zien te krijgen, hetgeen haar eerst in januari 1620 gelukte. Ondertussen ging men echter met het nog aanwezige geld gewoon verder met de bouw. Er werden steigers geplaatst, waarvoor „zes lange worme, 48 dobbel swear revelers en de 50 deelen” nodig waren en er werden balklagen gelegd. Ook werden er 8000 blauwe steentjes voor de galerij besteld. Tellen we de momenteel nog aanwezige steentjes dan komen we globaal op ± 4000 stuks. Er werd dus kennelijk rekening gehouden met nog een andere maker) 9 stuivers per dag; opperman 8-9 stuivers per dag.

²⁴ A. F. O. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 1910-1914, 3 delen, deel 1, 69. Deze chronicon luidt: Dor MI Ut experg Carls (slaap om te ontwaken, 1618).

²³ De lonen ten tijde van de bouw van het Kruithuis waren volgens diverse stadsrekeningen voor de verschillende beroepen als volgt: gravers 9 stuivers per dag; leidekkers 14 stuivers per dag; opzichters 20 stuivers per dag; houtzagers 14 stuivers per dag; timmerlui 14 stuivers per dag; mr. timmerman 20 stuivers per dag; pleytmakers 12 stuivers per dag; tuiner beschoeiingen-

Afb. 12. Slot (1629?) ingangspoort
buitenzijde vóór de restauratie. (Foto
Gemeentewerken 's-Hertogenbosch, A.
Zeeuwe 1973).

toepassingsmogelijkheid voor de blauwe steentjes, die later echter, wegens het geldgebrek, mogelijk achterwege is gebleven.

Tijdens de winterpauze zal besloten zijn de laatste fase van de bouw van het Kruithuis aan te besteden, om niet weer het risico te lopen, dat het geld zou opraken voordat de bouw voltooid zou zijn. Op 3 februari 1620 vond de aanbesteding plaats. Bij deze gelegenheid werd er, zoals ook tegenwoordig nog een goed gebruik is, veel gedronken. Dierck Dierix uit Erp, die reeds meer werk aan het Kruithuis verricht had, Marcelis Janssen uit Haren, metselaar en Pauwels Aertss waren de laagste inschrijvers. Hieruit blijkt, dat het timmerwerk en het metselwerk afzonderlijk aanbesteed werden.

Dat de aannemers niet uit Den Bosch kwamen, hoeft geen verbazing te wekken omdat er tijdens het 12-jarig bestand zeer veel werk aan de vestingwerken van de stad verricht werd, zodat er op dat moment een tekort aan bouwvakkers geweest zal zijn. Na zijn geslaagde optreden bij de bouw van het Kruithuis kreeg Dierick Dierix meerdere werken voor de stad uit te voeren. Hij werd naar Holland gezonden om daar de sluizen te bestuderen. Na zijn terugkeer bouwde hij de nieuwe sluis bij de Boom in de monding van de haven. Verder maakte hij in latere jaren de ba-

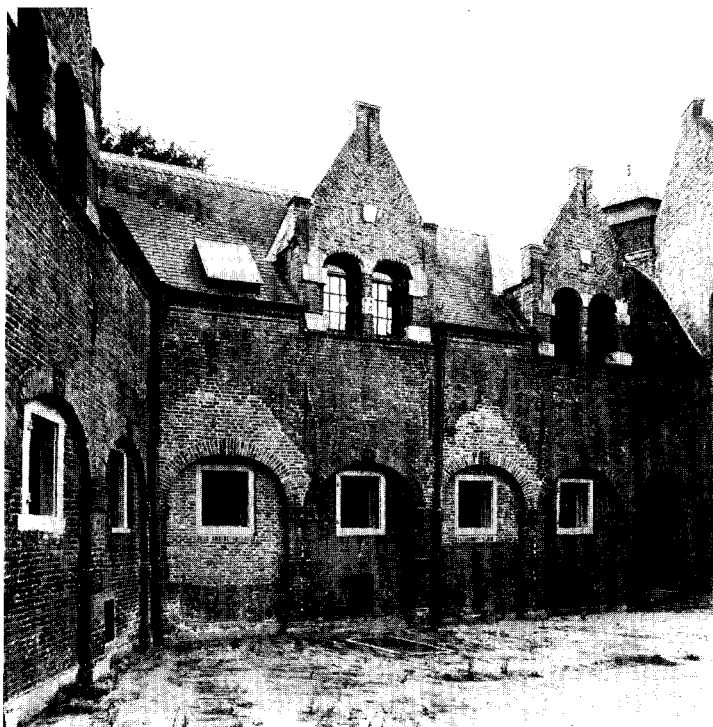
raken voor het garnizoen. Het ging Dierick kennelijk voor de wind. Uit de stadsrekeningen blijkt dat hij verschillende huizen in de stad bezat.

Ook metselaarsbaas Marcelis Janssen hield goede relaties met de stad over, na zijn medewerking aan de bouw van het Kruithuis. In 1626 bouwde hij bijvoorbeeld voor de stad het Baselaarsbolwerk.

Nadat de aannemers op het werk verschenen waren, verliep de bouw voorspoedig. In september 1620 werd het hoogste punt van de bouw bereikt en werd overeenkomstig een oud gebruik de meiboom op het gebouw geplaatst. Daarna kwam de leidekker en in januari 1621 kon de tweede meiboom (ons huidige pannebier?) op het dak geplaatst worden. Hierna kon met de afwerking van het gebouw begonnen worden.

Adriaan Geritz maakt het hang- en sluitwerk en de nageling voor de poort. Een gedeelte van zijn werk valt nu nog te bewonderen aan de zware ingangspoorten. Hans Goossens schilderde het stadswapen op de poorten. Een wapen boven het tympaan van de ingangspartij zal derhalve waarschijnlijk in 1621 nog niet aanwezig zijn geweest.

Op 27 september 1621 werd de laatste uitbetaling gedaan. Het gebouw zal dus even voor

Afb. 13. Binnenplaats van het Kruituis met de in 1742 dichtgezette galerij. (Foto Frans Kuit 1975).

die tijd gereed zijn gekomen.

Overzien we nu de bouw, dan moeten we vaststellen, dat de werken niet geheel naar wens verlopen zijn. De verkeerde begroting was er oorzaak van, dat er halverwege de bouw een tekort aan geld kwam. Dit geldtekort kan echter ook — zoals reeds eerder vermeld — ontstaan zijn door de wateroverlast tijdens de aanleg van de fundering. Het tekort veroorzaakte een flinke stagnatie in de bouw.

Het gunnen van de afbouw van het half-gereedgekomen gebouw aan meerdere aannemers heeft niet tot moeilijkheden geleid. Alhoewel de totale bouwkosten van 22 748 gulden erg zwaar op de stadsbevolking gedrukt moet hebben, is het niet mogelijk uit de stadsrekeningen op te maken wat nu precies de consequenties van de bouw van het Kruituis op de stad en haar inwoners geweest is.

Verdere geschiedenis van het gebouw

De stad heeft slechts 8 jaar het Kruituis in haar bezit gehad. Reeds in 1629, na de inname van de stad door Frederik Hendrik, kwam het ge-

²⁵ J. C. A. Hezenmans en V. de Steurs, „Het Kruituis te 's-Hertogenbosch”, *Mededelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en*

bouw aan de Republiek. Er werd een nieuw slot in de ingangsdeur aangebracht om sabotage te voorkomen. In dit slot zou het jaartal 1629 gekrast zijn ²⁵, maar hiervan is bij de restauratie niets gebleken. Ook werd enige tijd nadien de bekroning van de poort, bestaande uit een tympanon met het wapen van de Zeven Verenigde Nederlanden erboven aangebracht.

In 1742 werd het kruit overgebracht naar een nieuw, kleiner kruitmagazijn op het bastion Baselaar. Het kruituis kreeg een nieuwe functie als munitiewerkplaats en als wapen- en kledingmagazijn. De galerij werd dichtgemetseld om ruimte te scheppen voor twee pulverkamers. Hiervoor werden ook de vloeren van de begane grond verhoogd en vleugel 5 voorzien van een ribloos kruisgewelf.

In 1769 is de gracht gedempt, waarbij ook de brug is afgebroken.

In 1814 werden er reparaties aan het Kruituis verricht ²⁶. Enige jaren later onderging de omgeving van het Kruituis een sterke verandering door het graven van de Zuid-Willemsvaart.

In 1831 werd een ontwerp gemaakt om vier

Kunst, deel 1, aflevering I (1878), plaat 8.

²⁶ Algemeen Rijksarchief Depot Schaarsbergen, inv. nr. 13.

brood bakovens met de nodige opslag in het gebouw te vestigen²⁷. Dit plan werd echter niet uitgevoerd. Wel werden de zolders als graanzolders in gebruik genomen²⁸.

In 1888 werd het gebouw van een nieuwe leiding voorzien. Het is waarschijnlijk, dat toen ook de traptorens met ongeveer 1 m verhoogd zijn. De ramen in de buitengevels zijn hoogstwaarschijnlijk bij deze verbouwing aangebracht.

Van 1917 tot 1947 was er een houtzagerij in het gebouw gevestigd. In 1948 kreeg de Gemeente, na 318 jaar, weer het beheer over het gebouw. De benedenzalen werden omgebouwd tot repetitielokaal voor het Brabants Orkest. Hiervoor

²⁷ Algemeen Rijksarchief Den Haag, Archief van het Departement van Oorlog, Plans van Gebouwen nr. 335.

werd een tweetal van de grote ondersteuningsbogen gesloopt en werden een conciërgewoning en enkele kantoorruimten in het gebouw ondergebracht. In 1953 kwam de Cursus Kerkelijke Architectuur voor het eerst hier bij elkaar. Tal van clubs hielden er hun bijeenkomsten.

In 1964 werden de kap, de balklaag en de dwerggeveltjes hersteld. Hierbij is een aantal kapspanten, de sporen en het dakbeschoot vernieuwd. Vanaf 1972 is de Gemeentelijke Tentoonstellingsdienst in het gebouw gevestigd en de Stichting Uitleen Beeldende Kunst. Ten behoeve van deze beide functies is het gebouw van 1973 tot eind 1975 gerestaureerd.

²⁸ Algemeen Rijksarchief Depot Schaarsbergen, inv. nr. 112 d.d. 23 december 1844.

Ontvangen 21 maart 1977

SUMMARY

The gunpowder magazine in the town of Bois-le-Duc was built in the last years of the Twelve Year Truce (1609–1621) during the Eighty Years' War between the Republic of the Seven United Provinces of the Northern Netherlands and Spain. Its construction was of great importance for the further course of the war, because the town was situated on the border between the Northern and the Southern Netherlands.

The gunpowder magazine has a mathematical hexagonal ground-plan with a six-sided inner court in the middle. Other details of the building show the same rational mathematical approach, which is hardly surprising since the master builder, Jan van der Wege, served the Duke of Brabant as mathematician as well as architect. Although van der Wege may not be called a *homo universalis*, he was unquestionably a very versatile man. Besides the functions mentioned above, he practised as a doctor of medicine in Bois-le-Duc and also gave advice in the fields of hydraulics, town planning, and the art of fortification.

The design for the gunpowder magazine was inspired by the gunpowder houses of Delft and

of other towns in Holland. Its construction can be reliably placed in the transitional period in the first part of the seventeenth century. The roof structure, although made of oak, already has purlins and roof plates, and the joists are already singular and made of pine.

The town gates of Bois-le-Duc show that construction had to be stopped in the winter, between the end of November and the first of March, each year. Originally, the work was carried out under contract by the town itself, but later on a contract was put out for the completion of the building and the work was finished by the contractors — one master carpenter and one master bricklayer. The prices of materials and the wages paid can be computed from the ledgers, and the entries also show that serious delays and heavy extra costs were caused by the seepage of ground water.

Since the successful restoration, which was completed in November, 1975, the gunpowder magazine has been used as quarters for the municipal exhibition service and also houses an art lending office and a children's art workshop.

DE OUDE KERK VAN NOORDLAREN

G. W. C. VAN WEZEL

Het dorp Noordlaren wordt voor zover bekend voor het eerst genoemd in een oorkonde van omstreeks 1160, in één adem met Midlaren en Zuidlaren¹. Uit dit stuk blijkt, dat de abdij van Werden bezittingen in de drie Larens had. Of daarop kerken stonden is een open vraag. Uit het onderstaande zal blijken, dat in Noordlaren in die tijd waarschijnlijk al een houten kerk bestond.

Een zekere heer Sicco, plebaan van Noordlaren, wordt in 1262 genoemd, toen de ingezetenen van Zuidlaren venen en weiden, gelegen aan de Hunze, aan de St.-Bernardusabdij van Aduard verkochten². Deze abdij, gesticht in 1192 of 1193 als dochter van de Cisterciënserabdij Klarkamp bij Rinsumageest³, heeft ook zekere banden met de kerk van Noordlaren gehad, wat uit een document uit 1282 blijkt⁴. De inwoners van Wolfsbarge (gelegen aan de overzijde van het huidige Zuidlaarder meer), die meiers (pachters) waren van de abdij, hadden met toestemming van heer Johannes, elect van de kerk van Utrecht, van de persona van Groningen en van de plebaan van Noordlaren een kapel gebouwd met het recht van begraven. De monniken van de abdij hadden als compensatie voor het vertrek van deze parochianen aan de kerk van Noordlaren tweeduizend bakstenen gegeven; nu, dus in 1282, zegden zij toe de (door niet genoemde oorzaak) vernielde omheining van de kerk op loffelijke wijze te zullen herstellen.

Het recht van voordracht of presentatie van de pastoor van Noordlaren berustte bij de persona van St.-Martinus te Groningen⁵. De kerk was gewijd aan St.-Bartholomeus⁶. Wie als stichter van de kerk moet worden aangemerkt, is uit

de voorhanden gegevens niet op te maken.

Verdere bijzonderheden over de geschiedenis van de kerk in de middeleeuwen schijnen niet voorhanden te zijn; pas na de Reformatie, die met de komst van de troepen van prins Maurits en Willem Lodewijk in Groningen in 1594 definitief werd doorgevoerd⁷, gaan de bronnen weer stromen.

Uit de rekeningen⁸, bewaard gebleven na 1602, blijkt dat er in de afgelopen eeuwen nog al wat reparaties aan kerk en toren hebben plaats gevonden.

Herstellingen vonden o.a. plaats in 1603 (metselwerk, pannen en „edtluck holdt”), 1613–14 (een nieuwe vloer, „binnen en buiten undervangen, beworpen unde bewit”, windijzers voor de kleinste vensters), 1618 (300 bakstenen „to ein pilars van buten de kercke”), 1640 (250 pannen, die door de pottenbakker geleverd werden en ankers), 1647 (herstellingen aan de toren), 1650 (reparatie van het dak), 1651 (blauwe pannen op de kerk), 1652 (idem op het koor), 1658 (bonte steentjes, vrij veel timmer-, metsel-, schilder- en ijzerwerk en glazen), 1664 (blauwe pannen op de toren), 1675 (1500 pannen, 40 vorstpannen en 200 bonte stenen), 1678 (1000 blauwe pannen), 1680 (herstellen of vernieuwen van enige steunberen, steen, kalk, hout en pannen), 1698 („t verlooten en glazen te stoppen”), 1713 (het witten van de kerk en herstellingen aan de vloer), 1808 (gipsen van de kerk), 1822 (beschilderen van de muur achter het orgel), 1872 (verven van de ramen en de koordeur, en het witten van de muren), 1874 (een nieuwe vloer van rode zandsteen tegels), 1876 (besluit geno-

¹ *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, Groningen 1896, nr. 34.

² *Idem* nr. 131.

³ R. Post, „Het Bernardsklooster te Aduard”, *Archief Aartsbisdom Utrecht*, 47 (1922), 168–277 en 48 (1923), 1–236.

⁴ *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, nr. 156.

⁵ P. A. Meilink, „De Groningsche parochiekerken vóór de Reductie”, *Groningsche Volksalmanak* 1913, 204–227.

⁶ Rijksarchief Groningen, Reg. Fijth (handschrift in

quarto, nr. 16); H. M. Luning, *Zij bielden de lampe staande. Geschiedenis van de kerk te Noordlaren*, Groningen 1977.

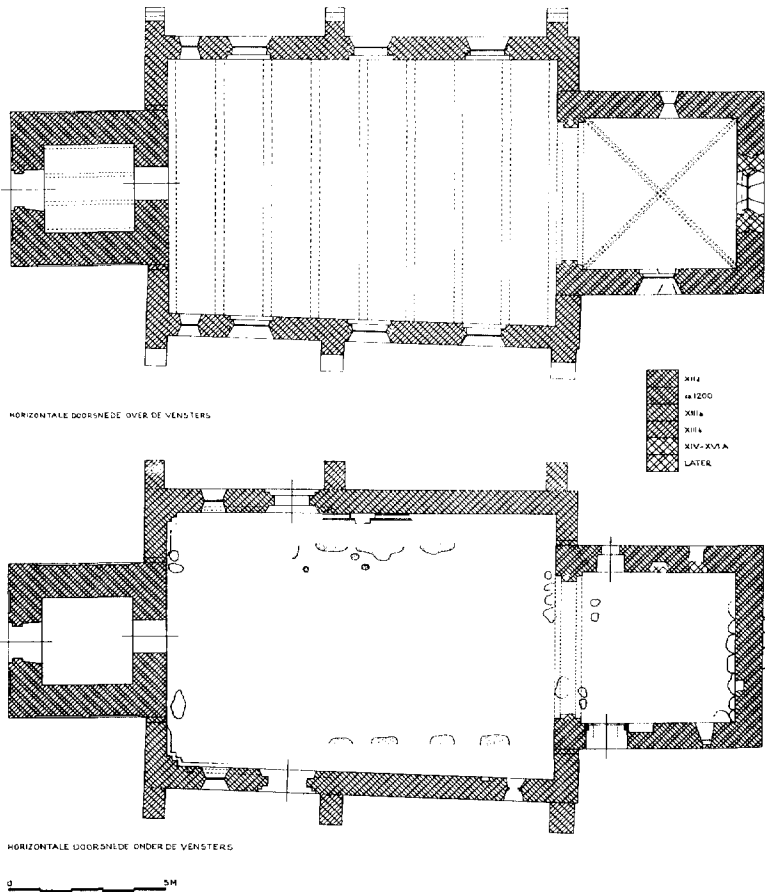
⁷ O. J. de Jong in: *Historie van Groningen Stad en Land*, Groningen 1976, 361 e.v.

⁸ Rijksarchief Groningen; kerkeraad, 1626–1867, diaconie, 1738–1940, kerkvoogdij, 1602–1742, (omvang ½ m). Ook bevinden zich nog enkele boeken in de pastorie te Noordlaren; T. Kool, „Uit de rekeningen van de opkomsten der kercke te Noordlaren”, *Groningsche Volksalmanak* 1917, 156–165.

Afb. 1. De Hervormde kerk in Noordlaren gezien vanuit het noordwesten na de restauratie. (Foto Monumentenzorg, mei 1977).

DE OUDE KERK VAN NOORDLAREN

Afb. 2. Opmetingstekening van de kerkplattegrond vervaardigd tijdens de restauratie, schaal 1 : 250, doorsneden onder en over de vensters. (Tekening Monumentenzorg, 1977).

men om de kerkmuren buiten te bepleisteren, met portlandcement en de kerkmuren van binnen te verven), 1879 (kap van de kerk vernieuwd).

Een uitvoerig onderzoek van het kerkgebouw kon verricht worden tijdens de in 1976 gestarte en voltooide restauratie, die plaats vond in het kader van de aanvullende werkgelegenheid.

De restauratie stond onder leiding van architect P. L. de Vrieze te Groningen (opzichter voor dit bureau was de heer J. Veldhuis) en werd uitgevoerd door aannemersbedrijf Woudenberg te Ameide.

In april 1976 werden door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek opgravingen verricht⁹.

Het bakstenen zaalkerkje dat voor de restauratie bepleisterd was heeft een t.o.v. het schip versmald rechtgesloten koor en westtoren (afb.

1). Uit het onderzoek bleek dat de huidige kerk in verscheidene fasen gebouwd moest zijn, als opvolgster van een houten kerkje, waarvan acht paalkuilen teruggevonden zijn. De versterking begon met de bouw van het koor, gevolgd door die van de toren. Daarop volgend werden beide, in twee fasen door het schip verbonden.

De hierna volgende beschrijving van de kerk en de vondsten zal zo veel mogelijk in chronologische volgorde geschieden.

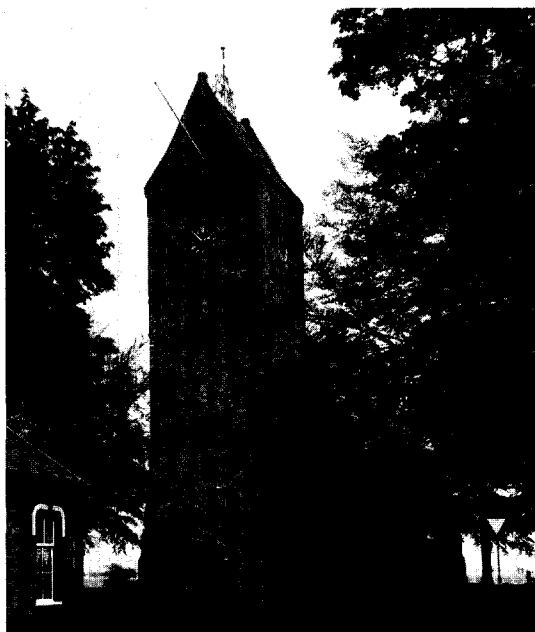
Sporen van het houten kerkje

Van zowel de noord- als de zuidwand van het houten kerkje werden vier paalkuilen terugge-

⁹ H. Halbertsma, „Archeologisch nieuws”, *Bulletin KNOB*, 76 (1977), 29-32.

Afb. 3. De kerk gezien vanuit het zuidwesten in 1942. (Foto Monumentenzorg).

Afb. 4. De kerk vanaf hetzelfde standpunt na de restauratie. (Foto Monumentenzorg, mei 1977).

vonden, van de zuidwand zéér waarschijnlijk de vier oostelijke en van de noordwand de middelste (?) vier (afb. 2). De breedte bedroeg (hart op hart gemeten) $\pm 6,50$ m. De lengte bedroeg waarschijnlijk niet meer dan 9 m (h/h gemeten); dit aangezien het bakstenen koor en de toren vrijstaand gebouwd werden. Noord- en zuidzijden zullen zodoende elk zes stijlen gehad hebben.

Tussen de derde en vierde stijl werden aan de noordzijde drie kleine paalgaten gevonden, mogelijk sporen van een ingang. Of het bakstenen koor een houten voorganger gehad heeft was niet meer na te gaan.

De oudste gedaante van het koor

Het koor werd geheel vrijstaand van het houten kerkje gebouwd. Dit kon worden afgeleid uit de plaatsing van de steigergaten: deze zijn op de hoeken radiaal gericht, wat erop wijst dat de steiger bij de bouw geheel rondom het koor gebouwd was. Of het houten schip na de bouw van het koor verlengd werd en hoe dit eventueel geschiedde, was niet meer na te gaan. Het koor, dat een vrijwel vierkante plattegrond heeft is gefundeerd op grote veldkeien; het opgaande werk is als kistwerk uitgevoerd. De vulling bestaat uit veldkeitjes ($2/5$ tot $10/13,5$ cm) in schelpkalk

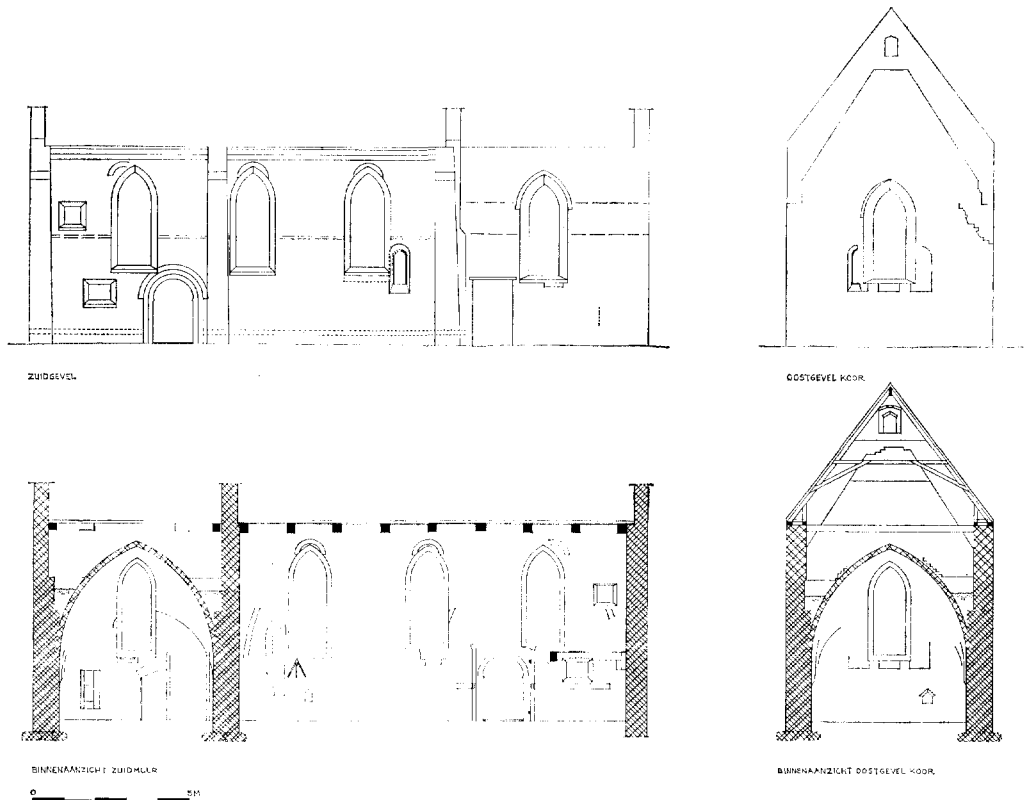
gestort. Het metselwerk bestaat uit strekkenlagen die om de één à vijf strekken (meestal vier of vijf) onderbroken worden door een haaks op de muur geplaatste steen ter verankering van de schil met de vulling. Het formaat van de baksteen bedraagt $27,5/29 \times 13/14 \times 7/7,7$ cm, 10 lagen = $81/81,5$ cm; dit is een kleiner formaat dan men later voor het schip gebruiken zou.

Het koor (afb. 5) was voorzien van een zadeldak. Een gedeelte van de oosttopgevel is nog aanwezig, deze tekent zich aan beide kanten af als een vallende tand, onder een helling van $c. 50^\circ$. Ter hoogte van de oorspronkelijke noord- en zuidmuur verjongt het metselwerk van de oostmuur van 83 tot 65 cm. Een gedeelte van de top bestaat uit secundair materiaal. Van de westmuur ontbreekt de oorspronkelijke top.

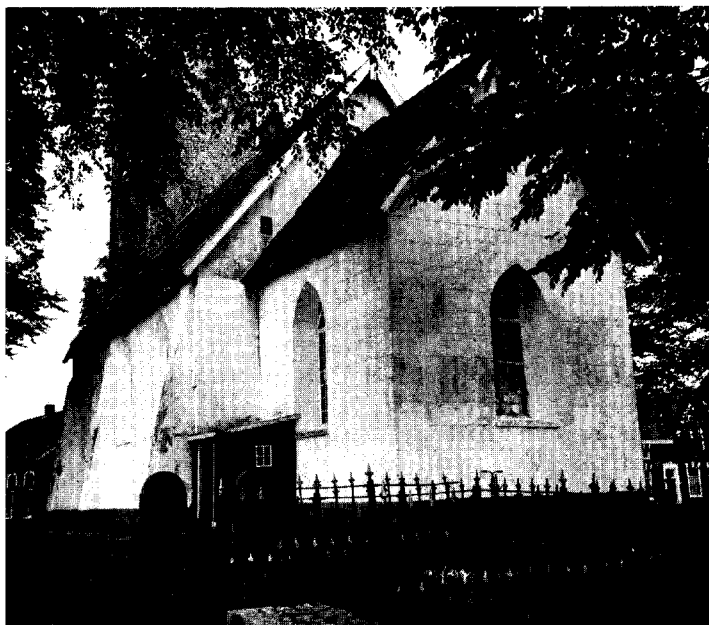
De ruimte was overwelfd door een koepelgewelf (afb. 9): sporen van muraalbogen, die zich als halve cirkels in de muren aftekenen, werden teruggevonden. Waarschijnlijk sprong daar boven het metselwerk terug, zodat het gewelf erop kon rusten.

Zowel in de noord-, de oost- als de zuidgevel bevond zich een klein venster, waarvan dat in de noordgevel voor een groot deel bewaard is (afb. 7, 8): de dichting ervan is tijdens de restauratie verwijderd. De overige twee zijn door

DE OUDE KERK VAN NOORDLAREN

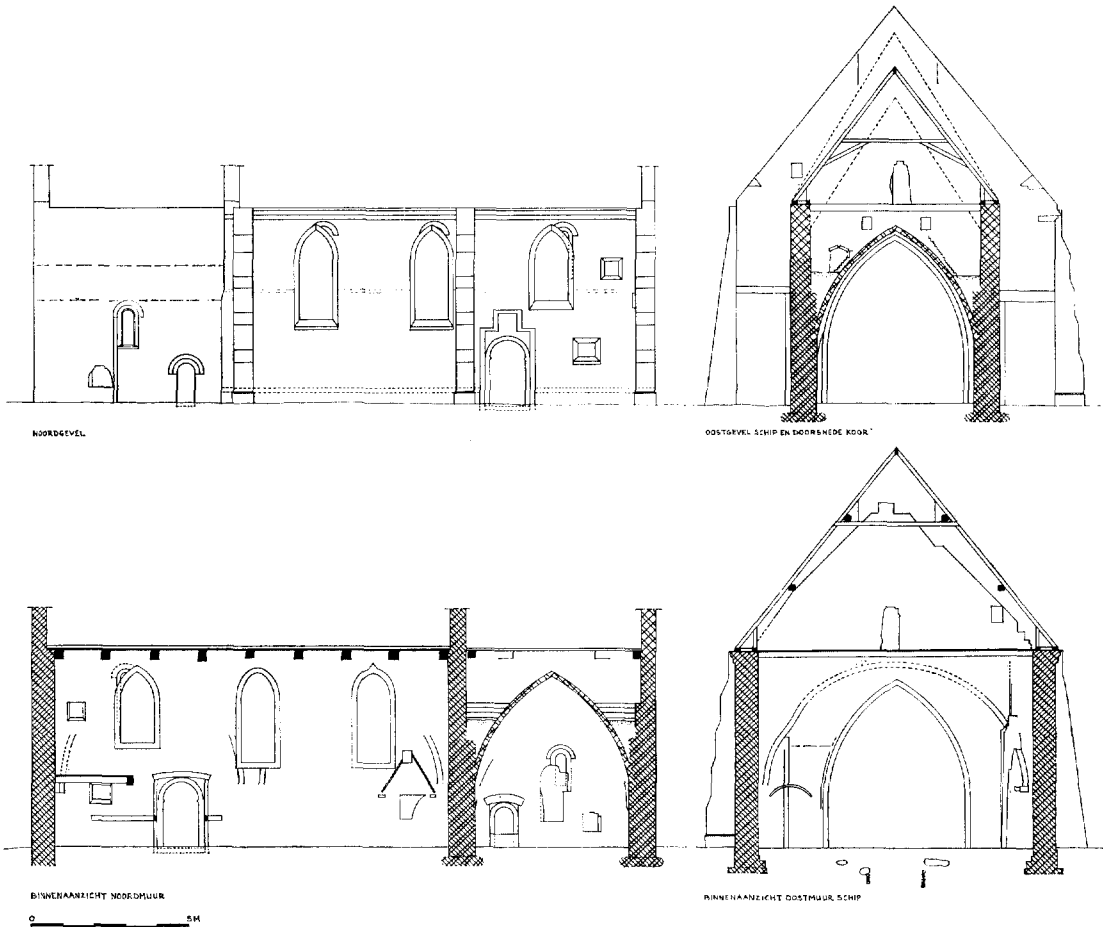
Afb. 5. Opmetingstekening van de zuidgevel, buiten- en binnenaanzicht van schip- en koorwand; de oostgevel van het koor inwendig; doorsnede over het koor gezien naar het oosten. Schaal 1 : 250. (Tekening Monumentenzorg, 1977).

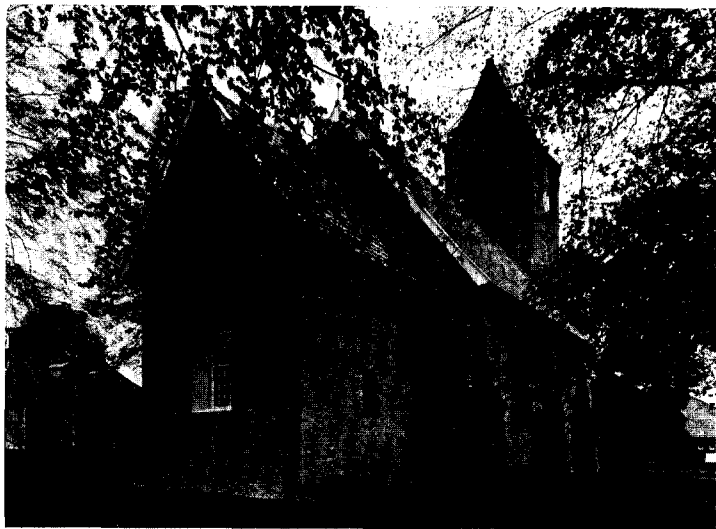
Afb. 6. De kerk gezien vanuit het zuidoosten voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg, mei 1969).

DE OUDE KERK VAN NOORDLAREN

Afb. 7. Opmetingstekening van de noordgevel, buiten- en binnenaanzicht van schip en koorwand; doorsnede over het koor ziende in westelijke richting naar de oostmuur van het schip; doorsnede over het schip gezien naar het oosten. Toestand tijdens de restauratie. Schaal 1 : 250. (Tekening Monumentenzorg, 1977).

Afb. 8. De kerk vanuit het noord-oosten na de restauratie. (Foto Monumentenzorg, mei 1977).

het inbreken van grote spitsbogige vensters slechts fragmentarisch bewaard gebleven; hiervan vond men restanten van de dagkanten en de afzaten terug bij het openhakken van de dagkanten en afzaten van de spitsboogvensters. Van het zuidelijke venstertje werd de aanzet van de rondboog teruggevonden. De vensters hebben binnen en buiten schuine dagkanten en in het hart van de muur een kleine versnijding waartegen aan de buitenkant een afdichting aangebracht kon worden. Sporen van die afdichting zijn echter niet teruggevonden. De versnijding wordt gevormd door rechtopstaande strekken.

Zowel in de noord- als de zuidgevel bevond zich een toegang (afb. 5, 7). In de noordgevel is deze nog geheel gaaf bewaard gebleven; evenals het venstertje was hij dichtgemetseld. Hij is smal en zeer laag, aan de buitenkant afgedekt door een rondboog en aan de binnenzijde gevat in een segmentboognis. Van de zuidelijke toegang werden tijdens de opgraving de grondslagen gevonden in de bestaande grotere toegang. In de oostmuur bevindt zich een (lamp?)nis afgedekt door twee schuin geplaatste strekken.

Zowel tegen de oost- als westgevel rust het bestaande gotische gewelf tegen muurwerk dat dikker is dan het erboven en ernaast gelegen metselwerk. Dit metselwerk (steenformaat $29,5 \times 7,5$ cm) eindigt met de schuine van het gewelf als een vallende tand, mogelijk een restant van de oude topgevels, maar waarschijnlijker bij het gewelf behorend.

Binnen de huidige spitsbogige triomfboog vond men bij de opgravingen ter weerszijden van een 1,75 m brede, in het hart van de oost-westas geplaatste opening een verticale opeenstapeling van veldkeitsjes afgedekt door een veel grotere kei; kennelijk is dit de fundering geweest van de romaanse triomfboog (afb. 2).

De oudste gedaante van de toren

De toren werd niet precies in de oost-westas van het koor gebouwd al staan de oostmuur van de toren en de westmuur van het koor wel evenwijdig aan elkaar; de as van de toren is ± 25 cm naar het noorden verschoven t.o.v. de as van het koor. Naar het waarom hiervan kan men slechts raden; mogelijk door een slechte uitzetting bij de bouw van de toren doordat het houten schip er nog stond. Evenals bij het koor zijn de steigergaten op de hoeken radiaal gericht.

De muren zijn als kistwerk uitgevoerd met als vulling veldkeien in mortel gestort; om de

3 à 6 strekken worden deze afgewisseld door een kop. Het baksteenformaat bedraagt, gemeten bij de eerste geleding $30,3/31,5 \times 15,8/16 \times 8,2/9$ cm, 10 lagen = 94 cm en bij de tweede geleding $28/31,5 \times 13,3/14,5 \times 7,3/8,5$ cm, 10 lagen = 90,5/91,5 cm.

In de eerste geleding bevinden zich aan de noord- en zuidzijde twee ondiepe spaarvelden waarvan die aan de zuidzijde afgedekt worden door twee rondboogjes in het midden rustend op tufstenen kraagsteentjes (afb. 3, 4). De velden aan de noordzijde worden echter ieder door één rondboog afgedekt (afb. 1). Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde stoppen de velden boven het maaiveld. Aan de westzijde bevindt zich aan beide zijden van de westingang eveneens een nis. Deze zijn wat de hoogte en afdekking betreft gelijk aan die aan de noordzijde, de breedte is echter ongeveer de helft ervan. In de tweede geleding bevindt zich aan de noord-, west- en zuidzijde slechts één breed spaarveld, afgedekt door twee grote rondbogen. In de spaarvelden bevinden zich smalle, hoge lichtopeningen. Even boven de rondbogen van deze spaarvelden (op een hoogte van *c.* 8 m) houdt het kistwerk op en is men verder gaan metselen in massief werk. Dit massieve metselwerk houdt op 85 cm boven het kistwerk op en versnijdt dan aan de oostzijde 4 cm; op deze plaats bevindt zich een overgang in bouwperiode.

De door een rondboog afgedekte doorgang van de toren naar het schip is origineel; aan de noordzijde bevinden zich aan de kant van het schip duimen voor gehengen. De deur bevindt zich thans aan de torenkant. Per geleding verjingt de dikte van de muur aan de binnenkant.

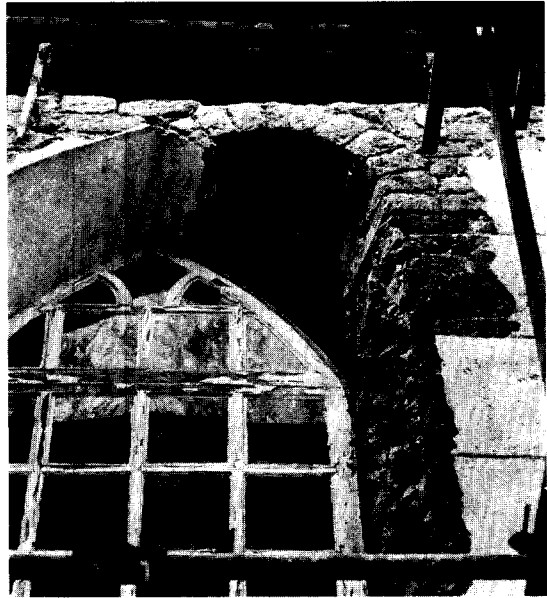
De eerste bouwfase van het schip

Het eenbeukige schip werd koud tegen de toren en het koor aangebouwd. Tussen het schip en beide andere bouwlichamen werd, als een soort van dilatatievoeg, een brede naad open gehouden en opgevuld met een opeenstapeling van koppen en ter plaatse waar de naden smaller werden (door het niet te lood staan van een van de bouwlichamen) met kleinere stukken steen en puin.

De noordmuur loopt vrijwel evenwijdig aan de as van het koor en de as van de toren. Door de reeds vermelde verspringing van die twee assen en doordat men de toren en het koor in het midden van de west- resp. oostmuur van het schip wilde plaatsen, werd het schip aan de oostzijde breder dan aan de westzijde. Hierdoor kwam

Afb. 9. Binnenaanzicht van de oostmuur van het koor. Naast de gewelfaanzet sporen van twee oudere gewelven. Onder het venster het restant van een oorspronkelijk romaans venstertje en links hiervan sporen van een dichtgemetseld secundair rondboogvenstertje. (Foto Monumentenzorg, maart 1976).

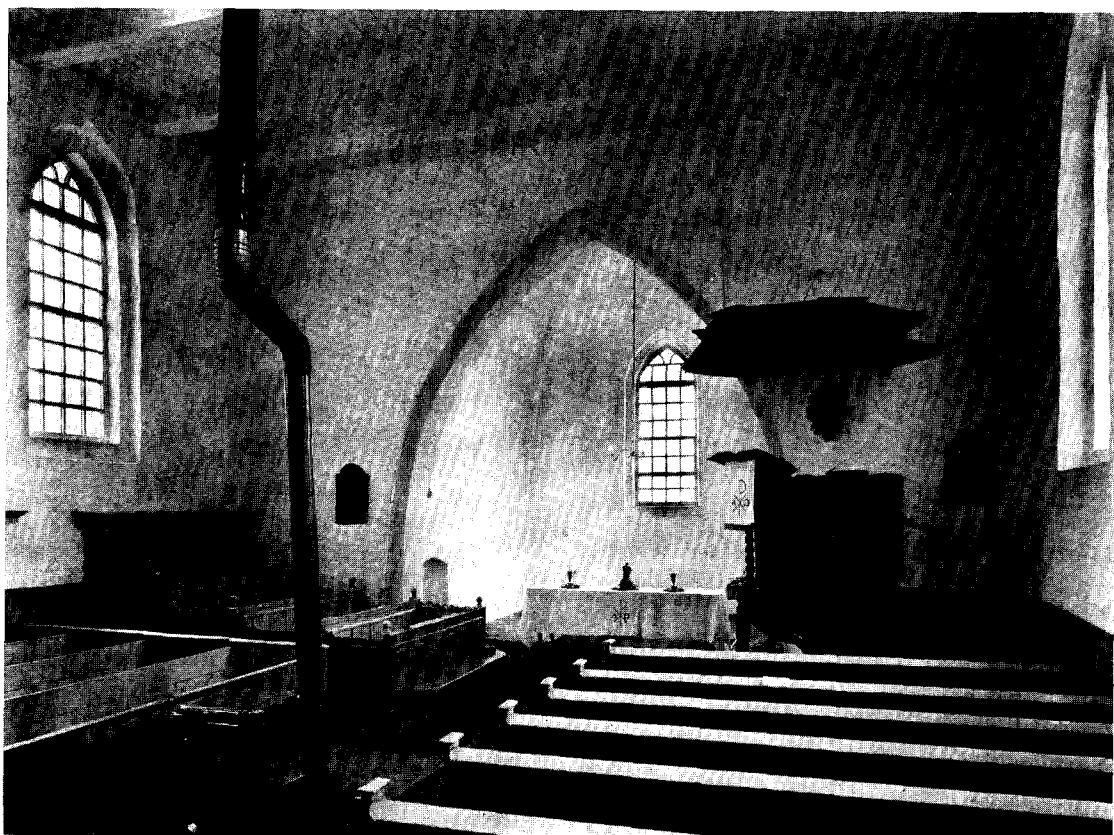
Afb. 10. De noordmuur van het schip met een restant van het westelijke romaanse venster. Alleen bij dit venster bleef de gehele dagkant met afgehakte kantmontant bewaard. (Foto Monumentenzorg, maart 1976).

Afb. 11. Romaans venstertje in de zuidmuur van het schip, waarschijnlijk ingebroken tijdens de verhoging van het schip of iets later. (Foto Monumentenzorg, januari 1977).

Afb. 12. Oorspronkelijke toegang in de noordmuur van het schip vermoedelijk daterend uit het eerste kwart van de 13de eeuw. (Foto Monumentenzorg, januari 1976).

Afb. 13. Het interieur van de kerk gezien naar het koor voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg, april 1970).

de zuidmuur niet evenwijdig aan de noordmuur te lopen.

De muurdikten bedragen 73 cm, m.u.v. de oostmuur; hiervoor heeft men ongeveer de dikte van de westmuur van het oude koor aangehouden tot de oorspronkelijke hoogte van het koor. Daarboven verjongt het metselwerk aan de buitenkant, over enkele lagen verdeeld, met ongeveer een kop.

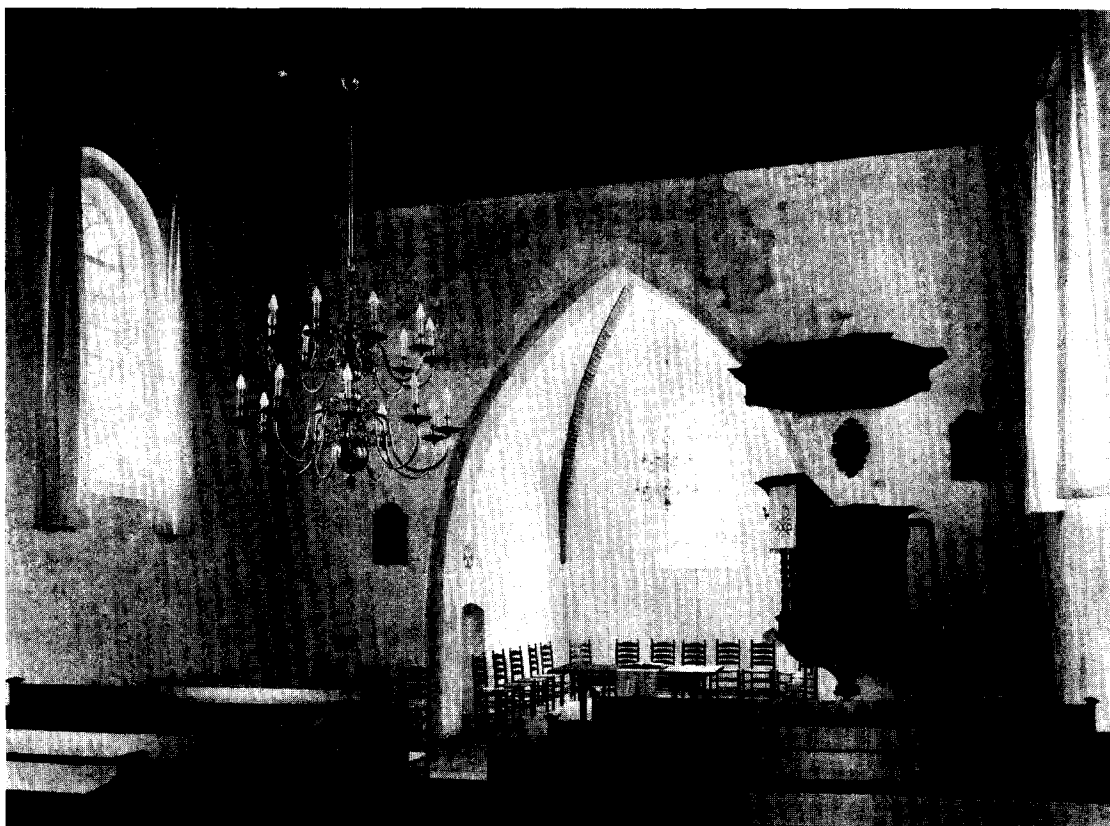
Oorspronkelijk heeft men de bedoeling gehad het schip te overwelfen. Hiervoor werd de ruimte tussen het koor en de toren in twee traveeën verdeeld; aan de buitenkant werden echter geen lisenen gemaakt; aan de binnenzijde wel muurpenanten, die later afgehakt zijn en waarvan aan de noordzijde de fundering teruggevonden is (afb. 2). In de noord- en zuidwesthoek bevinden zich t.h.v. de aanzet van het gewelf nog vijf lagen metselwerk van de hoekpenanten. In de noord-, oost- en zuidmuur zijn sporen van de overwelfing teruggevonden (afb. 5, 7, 9): in de oostmuur is de afgehakte muraal-

boog nog geheel aanwezig (zij het deels achter een belangrijke muurschildering (afb. 17), in de noord- en zuidmuur lopen de eveneens afgehakte muraalbogen tot ongeveer halverwege de huidige muurhoogte.

Deze en andere hierna te bespreken vondsten kunnen erop wijzen dat men tijdens de bouw, om welke reden dan ook, het bouwplan veranderd heeft. In de westwand bleek geen muraalboog aanwezig te zijn, wel in de oostelijke torenwand onder de strijk balk een uitgekapte segmentvormige boog.

In de oostwand bevindt zich boven de zuidelijke flank van de triomfboog en onder de muraalboog een dichtgemetselde nis (alleen zichtbaar aan de koorzijde) met als afdekking schuin geplaatste strekken. Kennelijk was deze opening bedoeld om vanuit het schip in de kap van het koor te komen.

De aanzet van de fundering van de noordmuur ligt ± 76 cm onder het maaiveld. De muren zijn evenals die van het koor gemetseld als

Afb. 14. Het interieur gezien naar het koor na de restauratie. (Foto Monumentenzorg, mei 1977).

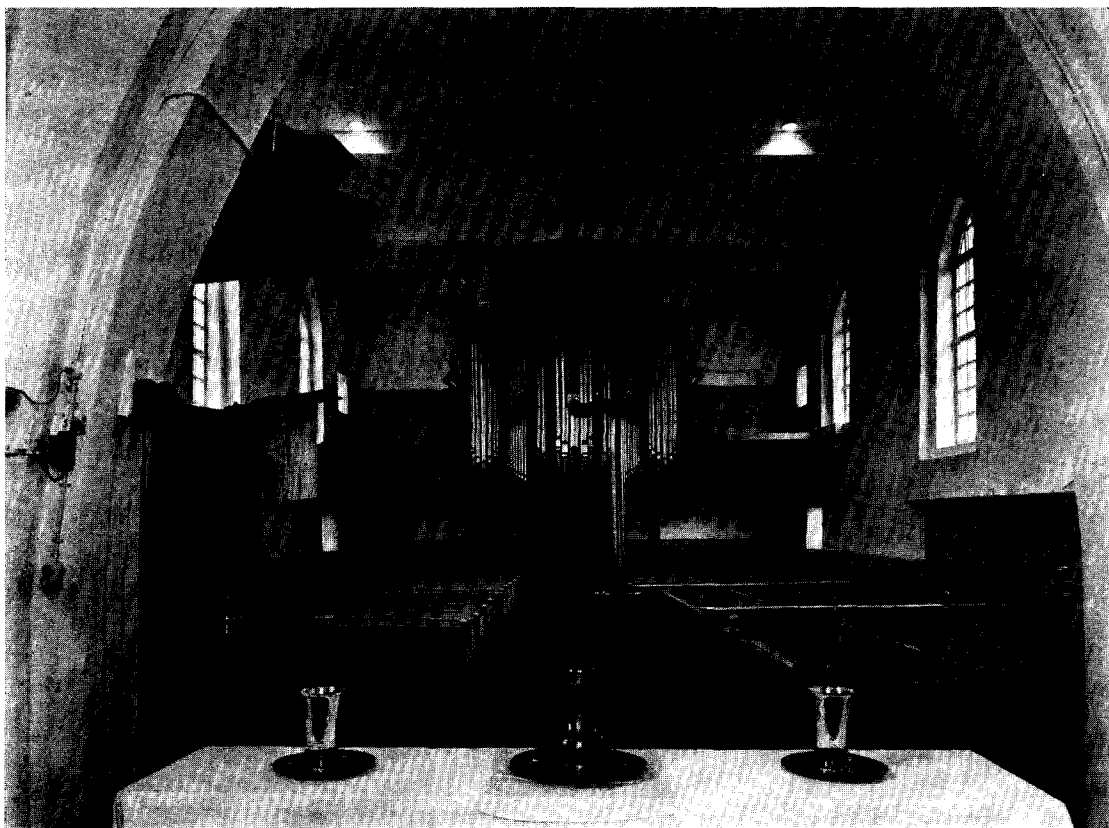
kistwerk, met als vulling veldkeitjes en staan op een onder het gehele muurwerk doorlopende rollaag van $\pm 1,18$ cm breedte. Het metselwerk hierop heeft een dikte van 99 cm. Aan de buitenkant loopt het muurwerk zonder versnijding tot de rollaag van het plint. Deze rollaag is voorzien van een kwartrond profiel. Het erboven gelegen metselwerk verspringt t.o.v. het plint 6 cm. Het plint was achter de secundair aangebrachte steunberen nog intact aanwezig. Tussen de steunberen was deze weggehakt en opgevuld met machinale steen. Aan de binnenkant versnijdt de muur twee maal en verjongt hierdoor 20 cm; de muurdikte boven het plint bedraagt dus 73 cm.

De fundering aan de zuidzijde is m.u.v. de rollaag, zover dit was na te gaan, gelijk. Het baksteenformaat bedraagt $29/31,7 \times 14/15 \times 8/9$ cm, 10 lagen = 94/99 cm.

In het oostelijke deel van de westelijke travee bevindt zich zowel in de noord- als zuidgevel een toegang; deze zijn echter verschillend van vorm. De rondbogige ingang aan de zuidzijde heeft buitendakanten met een profiel van twee

rechte inspringende hoeken en is aan de binnenzijde gevat in een segmentboognis. De dorpel bestaat uit een plaat van rode zandsteen. Boven de linker impost bevond zich op een zandstenen neut een duim. Ook aan de binnenkant bevinden zich nog twee duimen. De deur kon binnen afgesloten worden door een sluitboom. Het was mogelijk deze aan de westkant geheel in de muur weg te schuiven; de gaten (in doorsnede 16×13 cm) zijn zowel links als rechts aan de binnenkant van de muur door op hun kant staande bakstenen afgesloten.

De toegang in de noordgevel (afb. 7, 12) wijkt aan de buitenzijde hiervan in zoverre af, dat de buitenste inspringende rechte hoek niet de ronding van de boog volgt, maar hoger opgaat, een rechte hoek maakt en vervolgens een klein vierkant omsluit. Met uitzondering hiervan is deze ingang gelijk aan die in de zuidmuur. Het metselwerk in het bovengenoemde vierkant is verstoord. Gebogen naden lijken te wijzen op een dichtgezet nisje. Beide toegangen waren dichtgemetseld maar zijn bij de restauratie heropend.

Afb. 15. Het interieur voor de restauratie gezien naar het westen. (Foto Monumentenzorg, april 1970).

De eerste verhoging van het koor

De eerste verhoging van het koor is zeer waarschijnlijk gelijktijdig uitgevoerd met de bouw van het bakstenen schip; hiervoor zijn verschillende aanwijzingen. Zo bevindt het kruipgat in de topgevel zich op dusdanige hoogte, dat de sporen van de kap van het oorspronkelijke koor gedeeltelijk voor dit gat langs gelopen zouden hebben, wat de functie van dit toch al kleine kruipgat te niet zou hebben gedaan. Ook zou, als het koor bij de bouw van de oostmuur niet verhoogd werd, de dakmoet ervan op de oostmuur te zien moeten zijn; dit is echter niet het geval.

De verhoging onderscheidt zich duidelijk van het oorspronkelijke werk, door het toepassen van grotere moppen van een lichtere kleur. De verhoging bedraagt aan de zuidzijde 1,03 m (= 10 lagen) en aan de noordzijde 1,14 m (= 11 lagen). Het baksteenformaat van de rood/oranje gekleurde steen bedraagt 29,5/31,8 × 14,5/15,3 × 9/9,9 cm, 10 lagen = 103/104 cm. Om de 2 à 4 strekken worden deze afgewisseld door een

kop. De helling van de oostelijke top, die zich duidelijk als een schuine naad aftekent, bedraagt $\pm 58^\circ$: het metselwerk verjongt bij de aanzet van 65 cm tot 47 cm; halverwege de top bevindt zich nog een versnijding van 2 cm.

Op de buitenzijde van de oostmuur van het schip tekent de daklijn behorend bij deze verhoging zich eveneens af. Onder de huidige strijk-balk bevinden zich ter weerszijden van het midden in de muur ingehakte gaten (30 cm breed en 41 cm hoog), die aan de bovenkant dieper zijn dan onder.

Zeer waarschijnlijk verhoogde men het koor om een hoger, meloenvormig gewelf te kunnen aan brengen; tussen het romaanse- en het huidige kruisgewelf werden sporen (de aanzet) hiervan teruggevonden (afb. 5, 9). Mogelijk zijn gelijktijdig met deze verhoging in de oostgevel de rondboogvensterstjes aan weerszijden van het oorspronkelijke ingebroken. Op hun beurt zijn deze venstertjes later gedeeltelijk door het huidige spitsbogige venster doorbroken. Ze

Afb. 16. Het interieur gezien naar het westen na de restauratie. (Foto Monumentenzorg, mei 1977).

werden in de muur gehakt en de dagkanten en afzaten werden bepleisterd, ook daar waar het vulwerk in het zicht kwam. In tegenstelling tot de oorspronkelijke venstertjes hebben ze wel kantmontants. Ook werden hier sporen teruggevonden van een oorspronkelijke afdichting; deze bestaat uit ijzer-resten (spijkers?) teruggevonden in de naad tussen de schuine dagkant en de kantmontant, op willekeurige hoogte aangetroffen. In het midden van de voegen tussen de rechtopstaande bakstenen van de kantmontants bevonden zich restanten van twee ijzeren staafjes, die dus op regelmatige afstand zijn geplaatst. In de noordgevel bevindt zich aan de oostzijde, ± 60 cm boven het oorspronkelijke maaiveld, een rommelig ingehakte en later dichtgemetselde opening, mogelijk een hagoscoop. Een tweede opening, mogelijk een piscina, is ingehakt in de zuidmuur; zij is $\pm 1,10$ m hoog, dichtgemetseld en fragmentarisch bewaard. Wanneer deze openingen zijn ingebroken is niet te zeggen. Het zou gebeurd kunnen zijn bij de in deze paragraaf besproken verbouwing.

De tweede bouwfase van het schip

Gelijktijdig met de voltooiing van het schip werden zowel aan de noord- als aan de zuidzijde drie steunberen aangebracht. Deze werden door middel van inkassingen met het muurwerk van het oorspronkelijke schip verbonden en met het verhoogde gedeelte in het verband gemetseld (afb. 2). Ook bevinden zich achter de steunberen in het primaire werk nog de steigergaten.

De originele steunberen aan de noordzijde verjongen zich vier maal. De steunberen aan de zuidzijde zijn anders van vorm. Ze verlopen zonder versnijdingen van onder naar boven schuin, tot ± 1 m onder de dakvoet; hier gaan ze langzaam over in lisenen. Kennelijk zijn deze steunberen een keer vernieuwd: de voegen liepen haaks op de schuine zijde; ook is het formaat van de steen kleiner. Zoals we al zagen werd er in ieder geval al één in 1618 vernieuwd. De steunberen zijn niet gelijkmatig over het schip verdeeld; dit hield verband met de plaatsing van de drie vensters, die zowel in de noord- als in de zuidgevel nagenoeg gelijkmatig over het schip verdeeld

werden.

Van al deze vensters zijn restanten van de rondbogen teruggevonden (afb. 5, 7). Het grootste deel van de vensters werd later weggehakt bij het aanbrengen van de grote spitsbogige vensters. Aan de noordzijde werd in de schuine westelijke dagkant van het westelijke spitsboogvenster nog de gehele dagkant, met afgehakte kantmontant, van het romaanse venster teruggevonden (afb. 10). Het waren smalle, hoog in het muurwerk geplaatste, langwerpige, vensters, met een breedte van 60 cm en schuine dagkanten; zowel binnen als buiten. De afzaten liepen kennelijk tot op een waterlijst.

Deze waterlijst werd tussen de twee fasen van het schip aangebracht. Later is hij afgehakt, misschien bij het bepleisteren van het schip. De lijst bestond uit een strekkenlaag die 4 cm buiten de muur uitstak met een halfrond profiel, wat bleek uit de vondst van een complete steen. Op verschillende plaatsen was het in de muur resterende 10,5 cm brede deel nog te zien. Het erboven gelegen metselwerk ligt iets terug t.o.v. het eronder gelegen muurwerk.

Het metselwerk is uitgevoerd in Noors- of kettingverband (twee strekken afgewisseld door een kop); het formaat van de baksteen bedraagt $30,2/32,5 \times 14,5/16 \times 8,5/9,2$ cm, 10 lagen = 96 cm. Ook hier zijn de muren uitgevoerd als kistwerk; de vulling bestaat, in tegenstelling tot het koor en het eronder gelegen werk van het schip, hoofdzakelijk uit puin met wat veldkeitsjes in mortel gestort.

Het muurwerk wordt beëindigd met een profiellijst, bestaande uit twee rollagen, de onderste met een kwartbol en de bovenste met een kwartbol profiel. De holle stenen worden om de andere afgewisseld door een rechthoekige. Op de rollagen bevindt zich nog één strekkenlaag.

De oorspronkelijke top van de oostgevel tekent zich af in de in latere tijd verhoogde top.

Aan de zuidzijde van het schip werd rechts naast het oostelijke venster een klein romaans venstertje ingebroken dat was bedoeld om voor een betere lichttoevoer op het zijaltaar te zorgen (afb. 11). Het is ingebroken tijdens de verhoging van het schip of mogelijk iets later.

De verhoging van de toren

De verhoging van de toren is uitgevoerd in massief metselwerk, gemetseld van afwisselend koppenlagen en strekkenlagen; in de strekkenlagen komen echter ook koppen voor. Het formaat van de baksteen bedraagt $29,3/32 \times 14,5/16 \times$

$7,5/9$ cm, 10 lagen = $92/94$ cm; de muurdikte is 80 cm.

Op welke manier het schip eventueel afgedicht is geweest voor de verhoging van de toren is niet duidelijk. De topgevels van de zadeldak-toren zijn later aangebracht of vernieuwd. Ook zijn grote delen van de bovenste geleding met nieuwere steen ingeboet. In de bovenste geleding bevinden zich aan de noord- en zuidzijde twee galmgaten, afgedekt door segmentbogen.

De tweede verhoging van het koor en de verhoging van de schipkap

Om het huidige kruisgewelf te kunnen aanbrengen verhoogde men het koor opnieuw; de noord- en zuidmuur verkregen hiermee hun thans nog bestaande hoogte. Deze verhoging werd uitgevoerd met secundair gebruikte baksteen van verschillende formaten.

De helling van het dak, waarvan de moet op de oostzijde van de oostmuur van het schip nog zichtbaar is, bedroeg $c. 60^\circ$; ook is de plaats van de flieringen nog zichtbaar.

In de top werd een licht- of luchtopening aangebracht, aan de buiten- en binnenkant afgedekt door twee schuin geplaatste strekken en geplaatst in een hogere en bredere nis (afb. 5). Kennelijk werd gelijktijdig de kap van het schip verhoogd tot een helling van $c. 60^\circ$, waarbij men eveneens gebruik maakte van secundair materiaal voor de verhoging van de oostelijke topgevel. De dakmoet en plaats van de flieringen zijn te zien tegen de toren.

Bij deze verhoging zal de huidige toegang tot de kap van het koor in de oostgevel van het schip ingebroken zijn en mogelijk ook het rechthoekige venstertje zuidelijk boven het dak van het koor.

De verlaging van de dakbellingen

Om welke reden dan ook heeft men later beide kappen, vermoedelijk gelijktijdig, verlaagd tot hun huidige vorm, met een helling van $c. 52^\circ$. Mogelijk dateren de thans aanwezige spanten van het schip nog van de verhoogde kap; de spantbenen zouden dan wel ± 65 cm ingekort zijn.

De vier spanten bestaan elk uit één normaal eiken juk; zij zijn gemerkt vanaf de oostzijde met gekraste merken I t/m IIII, aan de zuidzijde gebroken. De windschoren zijn zowel tegen de fliering als tegen de spantbenen gespijkerd; de grenen flieringen zijn met zwaluwstaartvormige kepen in de spantbenen ingelaten. Ter plaatse van de jukken zijn de bovenste flieringen, die

Afb. 17. Apostelfiguren op de oostmuur van het schip, aangebracht over de afgehakte muraalboog waarschijnlijk in het tweede kwart van de 13de eeuw. (Foto Monumentenzorg, mei 1977).

op haanhouten rusten, ondersteund door op het hart van het schip gerichte schoren. De haanhouten en de sporen van rond naaldhout. Enkele van de genoemde schoren zijn van eiken, mogelijk delen van de oorspronkelijke sporen. De eiken standzonen zijn kennelijk nog wel van de oudere kap; op enkele komen gekraste telmerken voor. Tegen de sporen en de standzonen liggen blokkeels, rustend op de muurplaten.

De kap van het koor is op de eiken standzonen na geheel gemaakt van rond naaldhout en bestaat enkel uit sporenparen, die tegen de nokgording rusten, met twee haanhouten waarvan de onderste om de andere verstevigd worden door korbeels, die zwaluwstaartvormig tegen de haanhouten en sporen gekeept en gespijkerd zijn.

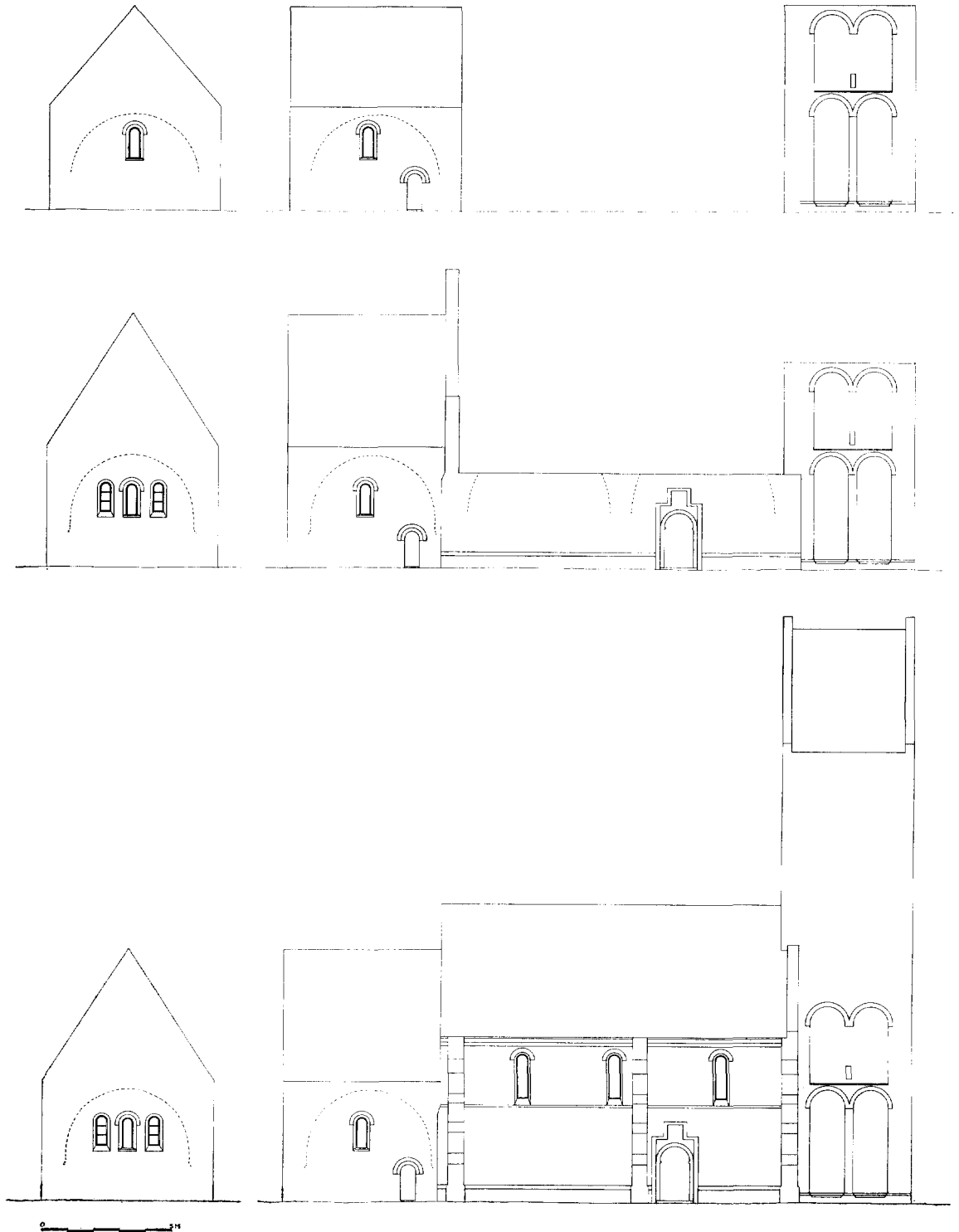
Tegen de oost- en westgevel liggen strijkbal-

ken die geschoord worden met horizontale balken die op het midden van de noord- en zuidgevel gericht zijn.

De gotische vensters

Tegelijkertijd met de tweede verhoging van het koor en het aanbrengen van het kruisgewelf werd in de oost- en zuidgevel een gotisch venster aangebracht (afb. 5). In de oostgevel werd het venster in het originele werk uitgekapt, voor een groot deel door de drie romaanse venstertjes; in de zuidgevel kon de spitsboog van het venster tegelijk met het verhoogde gedeelte gemetseld worden. Dit venster werd dan ook voorzien van een gemetselde spitsboog; het onderste gedeelte werd evenals in de oostgevel door het romaanse venster heen gebroken. De dagkant verspringt

DE OUDE KERK VAN NOORDLAREN

Afb. 18. Reconstructietekening, schaal 1 : 250, van de drie bouwfases van de romaanse kerk; boven: het bakstenen koor (XII d) en de onderbouw van de toren (c. 1200); midden: verhoging van het koor en de eerste bouwfase van het schip (XIII a); onder: voltooiing schip (XIII b) en toren (XIII B). (Tekening Monumentenzorg, 1977).

naar buiten toe twee maal met rechte hoeken, aan de binnenkant loopt deze schuin. De hoeken van de versnijdingen aan de buitenkant zijn later afgehakt, met specie opgevuld en afgesmeerd tot eveneens een schuine dagkant. Hierin bevindt zich een houten raam met roede-verdeling, evenals in de vensters in het schip.

Of de vensters in het schip gelijktijdig aangebracht zijn met de vensters in het koor is niet bekend, mogelijk wel de vensters in de zuidgevel. Deze zijn anders van vorm en de boog is spitsler dan die in de noordgevel, die waarschijnlijk later zijn aangebracht. Een aanwijzing hiervoor zou kunnen zijn een rekening uit 1614: „item den Smedt 3 dall. 13 st. ø voor wintisers to die kleinste vensters”. Toen waren er dus nog naast de grote, gotische, vensters, kleine vensters. Of met deze kleine vensters alle vensters van het schip of alleen die in de noordgevel bedoeld worden, kan men er niet uit opmaken. In ieder geval zijn het niet de romaanse vensters van het koor, deze (althans twee van de drie) waren toen al door de gotische vervangen.

In het oostelijke venster aan de noordzijde werden sporen gevonden van een verdwenen middenmontant, die tot in de top van de boog liep. De vensters kwamen op de plaats van hun romaanse voorgangers waarvan zoals reeds vermeld alleen de rondbogen bewaard zijn gebleven.

De afzaat van het westelijke venster in de noordgevel ligt hoger dan die van de middelste en oostelijke; de reden hiervoor kan zijn dat de noordingang nog in gebruik was.

Uit een rekening van 1613 blijkt dat men toen al stenen montants verving door houten: „uitgelegd voor die posten in die vensters 1½ rijksdall. die stenen uit die fensters to breken ende die holten darin te setten met de bruggen darin te maken ende die fensters to repareren, gekostet t'samen 7 gld.”

Andere, kleine verbouwingen

In het koor bevindt zich thans aan de zuidzijde, op de plaats van de oorspronkelijke toegang, een grotere ingehakte doorgang (afb. 5). Deze wordt aan de buitenkant afgedekt door een houten latei; aan de binnenkant bevindt zich een kozijn. Deze toegang brak men ook gedeeltelijk door een eveneens secundair aangebrachte, vrij brede en tot de vloer doorlopende 31 cm diepe, nis, afgedekt door een segmentboog.

Aan de noordzijde werd de originele doorgang omgebouwd tot een nis (afb. 7); ook werd in het midden een nis ingehakt, gedeeltelijk door

het romaanse venstertje heen.

Zowel in de noordoost- als in de zuidoosthoek van het schip bevinden zich in het opgaande werk ingehakte sleuven en gaten: mogelijk verband houdende met de zijaltaren waarvan de fundamenteen teruggevonden zijn.

Onder het oostelijke spitsbogige venster in de zuidgevel werd een secundair aangebrachte lampnis teruggevonden.

In de noord- en zuidgevel werden aan de westzijde onder en boven de orgelgalerij vierkante vensters ingebroken.

Losse vondsten

Aan de zuidzijde van het schip werd westelijk naast de oostelijke steunbeer, praktisch tegen de zuidmuur en vlak onder het maaiveld, een rode zandstenen sarcofaag gevonden zonder deksel. De afmetingen bedragen: lengte 2,09 m, breedte 76,5 (aan het hoofdeinde) en 63 cm, hoogte 45 cm. Aan de binnenkant is deze geheel bewerkt. Deze bewerking bestaat uit lijnen die ongeveer 1,8 cm uit elkaar evenwijdig aangebracht zijn; hierdoor ontstond een patroon van waaiers.

Het deksel is zeer waarschijnlijk (de afmeting komt overeen) later als altaarsteen gebruikt; een gedeelte hiervan, eveneens van rode zandsteen, werd teruggevonden.

De jongste restauratie

De jongste restauratie bracht, naast een algemeen constructief herstel, een aantal wijzigingen met zich mee.

De pleisterlaag aan de buitenkant, die tijdens de restauratie verwijderd was, werd niet meer aangebracht. Het rondboogvenstertje in de noordgevel van het koor werd in ere hersteld; andere tijdens de restauratie heropende oude openingen zijn weer dichtgemetseld maar wel in contour herkenbaar gelaten. De onderste aan de westzijde van het schip ingebroken vierkante vensters werden gereduceerd tot smalle spleten, de bovenste werden dichtgemetseld. De steunberen aan de zuidzijde werden gereconstrueerd naar het voorbeeld van die aan de noordzijde. De rollaag, met kwartrond profiel, van het oorspronkelijke plint (dat achter de steunberen doorliep) is om de steunberen heengevoerd.

Samenvatting bouwgeschiedenis

1. Houten kerkje; datering onzeker.
2. Bouw van het bakstenen koor, vermoedelijk in het laatste kwart van de 12de eeuw.
3. Bouw van de beide onderste geledingen van

- de toren vermoedelijk omstreeks 1200.
4. Verhoging van het koor en bouw (eerste fase) van het schip. Hierbij werd gerekend op overwelling van het schip (twee gewelven). Het schip is blijkbaar naar deze plannen nooit voltooid. Het koor kreeg waarschijnlijk wel een nieuw gewelf, terwijl in de oostgevel misschien tegelijkertijd twee rondboogvenstertjes werden ingebroken naast het bestaande. Datering: vermoedelijk eerste kwart 13de eeuw.
  5. Voltooiing van het schip naar gewijzigde plannen, waarbij overwelling achterwege werd gelaten en steunberen werden toegevoegd. Datering: vermoedelijk tweede kwart 13de eeuw.
  6. Voltooiing van de toren, vermoedelijk tweede helft 13de eeuw.
  7. Verhoging van het koor, waarbij spitsboogvensters gemaakt werden in de zuid- en oostgevel evenals het huidige gewelf. Datering: omstreeks de 15de eeuw. De dakhelling, behorend bij deze verhoging, tekent zich op de oostelijke topgevel van het schip nog af. Ook de dakhelling van het schip werd vergroot; de moet daarvan is nog zichtbaar op de oostelijke torenmuur. Tegelijkertijd kunnen de spitsboogvensters in de zuidmuur van het schip ingebroken zijn; die in de noordmuur van het schip zijn waarschijnlijk jonger.
  8. Diverse wijzigingen, waarvan de datering onbekend is, zoals:
    - a) verlaging van de dakhelling van schip en koor;
    - b) inbraak van vierkante venstertjes in de westelijke gedeelten van de muren van het schip;
    - c) inbraak van een deur in de zuidmuur van het koor;
    - d) wijziging van de vensters;
    - e) dichting van diverse openingen.

Ontvangen 29 augustus 1977

De tekeningen zijn naar eigen opmetingen vervaardigd door de auteur; foto's A. J. van der Wal, afb. 3 van H. van der Wal.

SUMMARY

The mediaeval church of Noordlaren consists of a nave, a narrow quadrangular chancel and a tall tower. During the restoration in 1976 the history of this parish church could be investigated. As a result of excavations traces of a wooden nave of uncertain date were found inside the walls of the present nave.

Probably towards the end of the 12th century a brick chancel was built. About 1200 the lower part of the tower followed likewise in brick. During the first quarter of the 13th century the wooden nave was replaced by a new brick one consisting of two bays. At the same time the

chancel was heightened and vaulted.

The nave was completed in a modified shape without the planned vault. The upper part of the tower was built in the second half of the 13th century. Several alterations took place in the 15th century: the second raising of the sanctuary and the present vault were realized; the roof over the nave was also given a steeper gradient. The chancel and the south wall of the nave got their gothic windows. Later on the roofs of nave and chancel were lowered to the present shape. A fragment of a mural painting which was discovered during the restoration was preserved.

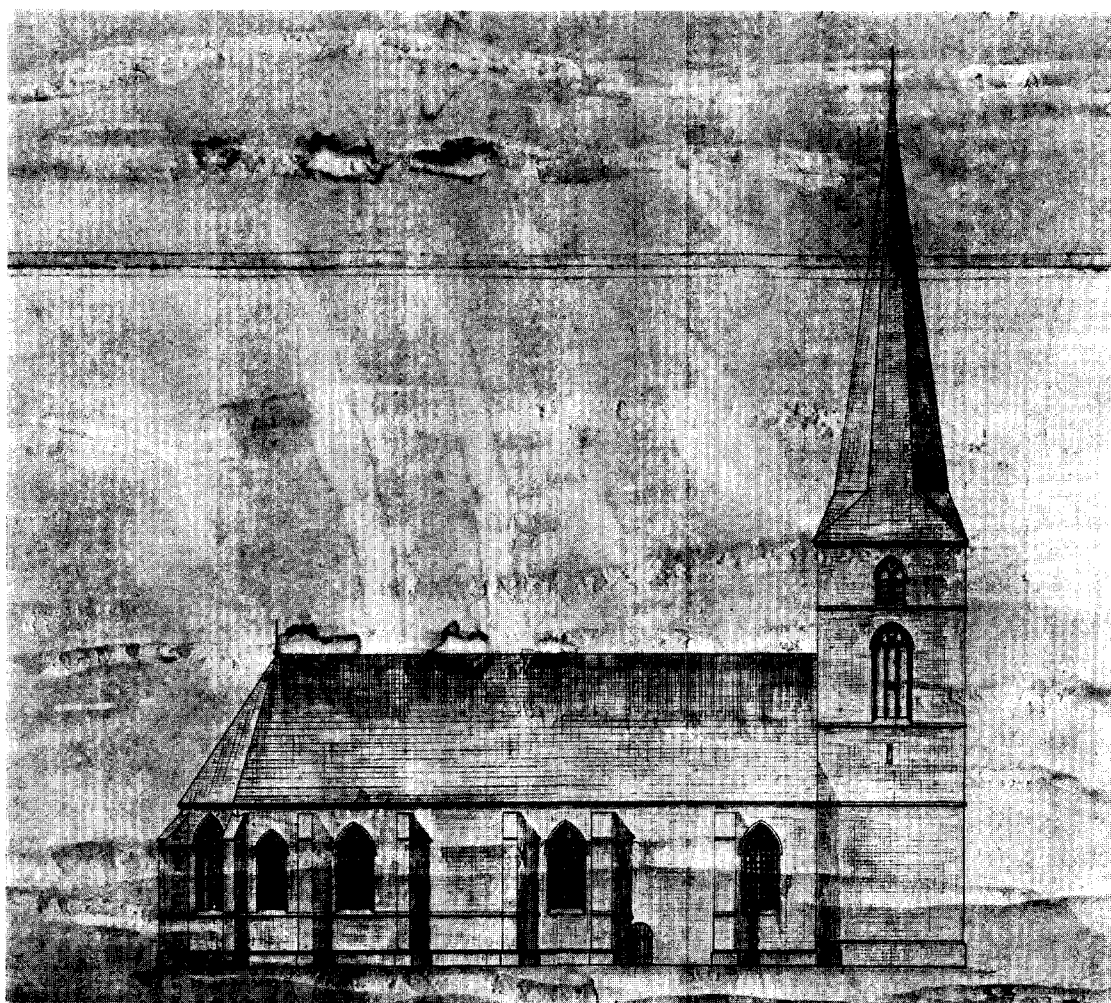
DE PANCRATIUSKERK IN HAAKSBERGEN

A. WARFFEMIUS

Het eerste schriftelijke bewijs van het bestaan van Haaksbergen vindt men in het goederenregister van graaf Hendrik van Dalen uit 1188, waarin gesproken wordt van de „Parochie Hoc-kesberghe”¹. Of St.-Pancratius de oorspronkelijke kerkpatroon is is niet bekend; misschien is het St.-Bartholomeus geweest. De kermis werd

tot 1900 op het feest van St.-Bartholomeus, 24 augustus, en niet op 12 mei, de feestdag van St.-Pancratius gevierd. In 1646 werd de eerste vaste gereformeerde predikant aangesteld en is de kerk

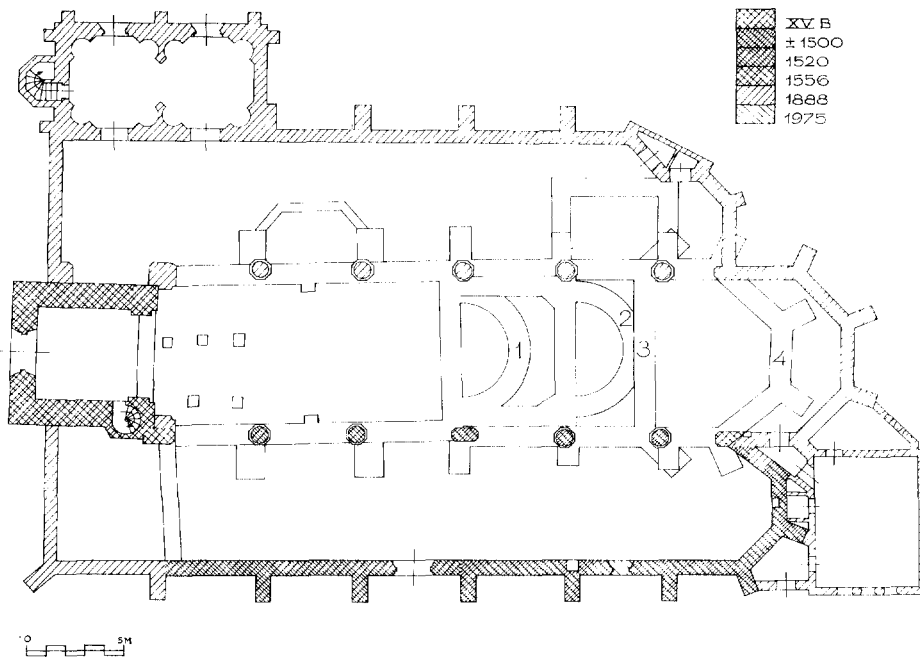
¹ *Historie der kerken van Haaksbergen*, Historische Kring Haaksbergen 1973.

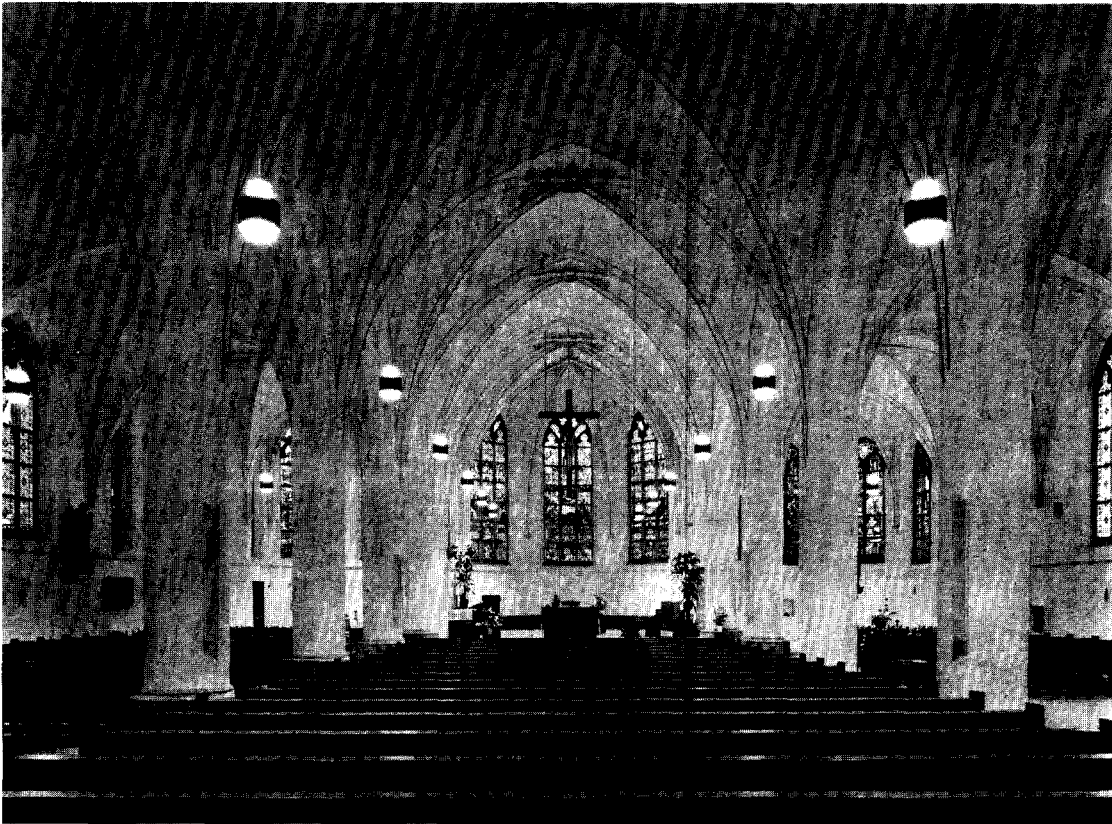
Afb. 1. Opmetingstekening van de noordgevel van de St.-Pancratiuskerk in Haaksbergen vervaardigd door A. Tepe in 1887. Tekening aanwezig in het parochie-archief. (Foto Monumentenzorg).

Afb. 2. De R.K. St.-Pancratiuskerk in Haaksbergen gezien vanuit het zuidwesten. (Foto Monumentenzorg, maart 1967).

Afb. 3. Plattegrond van de kerk met aanduiding van de bouwperiodes en opgegraven funderingen, schaal 1 : 400. (Tekening Monumentenzorg, 1976).

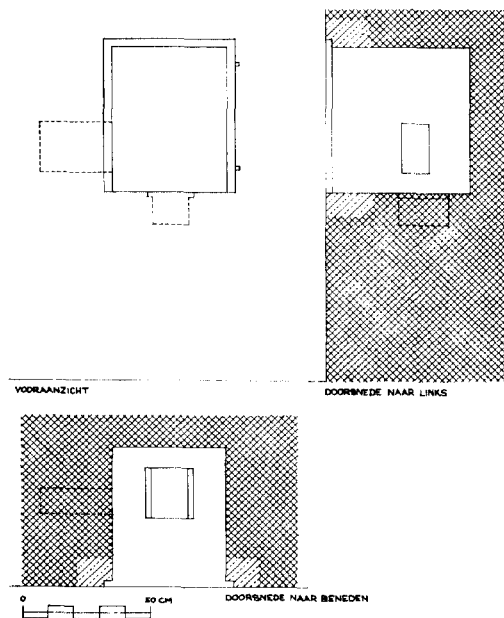
Afb. 4. Het interieur van de kerk na de restauratie. (Foto Monumentenzorg, oktober 1976).

de R.K. gemeente ontnomen. Op 16 januari 1810 werd zij weer door de katholieken in gebruik genomen, die het gebouw rond 1888 sterk hebben uitgebreid. Tijdens de restauratie van 1974 tot 1976 werd de kerk onderzocht om meer inzicht te krijgen in haar bouwgeschiedenis. In de zomer van 1975 zijn door vrijwilligers uit Haaksbergen onder leiding van dr. H. Halbertsma, R.O.B. te Amersfoort, en drs. A. L. Hulshof uit Enschede opgravingen gedaan in het middenschip van de kerk. Hiervan is door de dagelijkse leider J. Leusink een uitgebreid verslag gemaakt en een tekening vervaardigd.

De oudste gedaante van de kerk

De tegenwoordige kerk dateert behoudens het grootste gedeelte van de zuiderzijbeuk en de toren uit 1888 en werd ontworpen door A. Tepe uit Utrecht. Tot 1888 bestond de kerk uit twee sche-

Afb. 5. Muurkastje in de zuiderzijbeuk tussen de vijfde en zesde travee zuidzijde. (Tekening Monumentenzorg, 1976).

pen, een breder noordelijk schip (met aan de westzijde de toren) en een zuidelijk schip, beide tot 1888 bestaande uit vijf traveeën en een koortravee met een 3/8ste-sluiting. Naast de scheibogen van de eerste drie traveeën gerekend vanaf het westen komen aan de zuidzijde van het huidige middenschip in de zwikken tot op hoogte van de top van deze scheibogen ijzeroerblokken voor. Dit zijn resten van de 12de-eeuwse kerk, waarvan door Tepe de noordgevel van het schip nog is opgemeten (afb. 1) en waarvan de uit veldkeien bestaande fundering tijdens de opgraving is gevonden. Het was een rechthoekige kerk met een half rond gesloten koor (afb. 3, nr. 1). Het schip omvatte blijkens de in de bodem aangetroffen penanten, die duiden op een mogelijke overwelling, twee ongeveer vierkante traveeën.

Van de eerste uitbreiding, bestaande uit één vierkante travee op de plaats van het voornoemde koor, ook afgesloten met een halfronde absis, is in het opgaande werk niets meer terug te vinden (afb. 3, nr. 2).

Van de daaropvolgende uitbreiding, een rechtgesloten gotisch koor op de plaats van het vorige, zijn onder de meest oostelijke kolom aan de zuidzijde stukken tufsteen gevonden, die in de richting van een overhoekse steunbeer liggen (afb. 3, nr. 3).

De hoogte van de kerk is waarschijnlijk tot dan toe ongewijzigd gebleven, want in de zwikken van de vierde en de vijfde travee vindt men tot op dezelfde hoogte zandsteen en baksteen toegepast, waar bij de drie oudste schiptraveeën ijzeroer aanwezig is. De kerk kreeg aan de buitenzijde steunberen en een buitenbekleding van zandsteen, waarvan nog een rest is te zien bij de zuidoostzijde van de toren.

Bij de volgende vergroting werd de kerk weer oostwaarts verlengd met een 5/8ste-gesloten koorpartij (afb. 3, nr. 4).

Zuider-zijdkoor en zijbeuk

In het begin van de 16de eeuw vond er weer een vergroting plaats door de bouw van een zuidelijk zijdkoor van twee traveeën met een 5/8ste-sluiting. Als men deze uitbreiding aan de buitenzijde bekijkt, valt op dat in zandsteenblokken van de koorluiting en van de oostelijke travee schaar-gaten voorkomen en in die van de westelijke niet. Verschil in de wijze van optakelen van de zandsteenblokken duidt dus niet op verschillende bouwfasen.

In het midden van de zuidmuur van dit zij-

koor was een kleine ingang. Aan de binnenzijde bevindt zich tussen de tweede en de derde travee vanaf het oosten een muurkastje met sponningen en aan de onderzijde en de linker zijde gaten, waarvan het onderste met een plankje of een stuk steen dicht gezet kan worden. Rechts daarboven is een medaillon ingemetseld dat zeer beschadigd is; misschien is dit een gewelfschotel.

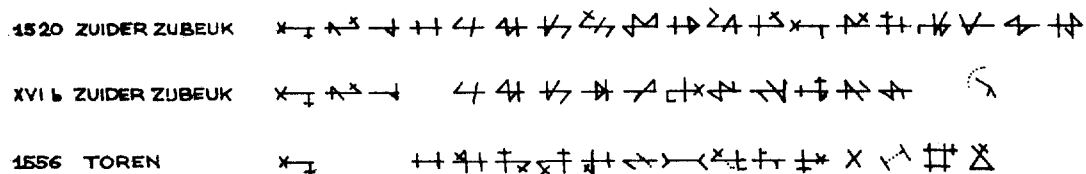
In de noordoostzijde van het zuider-koor zijn resten van een zandstenen deurkozijn aanwezig en in de oostelijke sluitingswand een muurkastje met een zandstenen omlijsting met sponning en sporen van de plaatsen waar duimen en slot gezeten hebben.

De westelijk op het zijdkoor aansluitende zijbeuk (gedateerd 1520 boven de ingang van zijn meest oostelijke travee) is blijkbaar wat jonger. Hier zien we tussen plint en waterlijst vier lagen zandsteen; in het zijdkoor zijn dat er drie. Op het zijdkoor en de zijbeuk komen een aantal overeenkomstige steenhoudersmerken voor, zodat de bouwjaren niet ver uiteen kunnen liggen. In de fundering is onder de huidige zuidingang een bouwnaad gevonden. Bij de uitbreiding zijn de zijmuren van schip en hoofdkoor doorbroken en tussen hoofd- en zijbeuk ronde kolommen geplaatst. De platte rechthoekige kolom aan de zuidzijde van het middenschip kan nog gefungeerd hebben bij de voorlopige, waarschijnlijk nog houten afscheiding, want daar is geen fundering gevonden in noord-zuid richting. Waarom deze kolom is blijven staan zal wel nooit duidelijk worden. Bij de bouw van de nieuwe kolommen, waarop de profielen van de scheibogen teniet lopen, is de hoofdbeuk met *c.* 50 cm verhoogd en zijn stenen gewelven aangebracht die gelijk met de scheibogen gezeten hebben. De aanzetten hiervoor zijn nog aan de bovenzijde van de zandstenen scheiboogprofielen te zien. De gordelbogen in de zijbeuk liepen oorspronkelijk niet haaks van de zuidmuur naar het noorden, maar weken allen naar het westen af van wege het feit dat de noordoost-zijde van de zuider koorluiting iets breder is dan de zuidoost-zijde.

De toren

Blijkens een jaartal aan de westzijde van de toren moet deze in 1556 zijn gebouwd tegen de westmuur van de kerk die men later heeft gesloopt. Boven de grote boog naar het zangkoor is nog ijzeroer aanwezig, dat zeer onregelmatig van vorm is. Waarschijnlijk is dit vul-werk van de toren, dat zichtbaar werd toen de westmuur van het schip afgebroken is. Beneden is reeds in 1556

Afb. 6. Overzicht van de steenhouwersmerken aangetroffen aan de zuiderzijbeuk en de toren. (Tekening Monumentenzorg, 1976).

een grote boog gespaard. Boven de gewelven is de toren opgetrokken in baksteen voorzover hij onder het dak bleef. Verder bestaat hij uit zandsteen met een bakstenen kern.

De spits bestaat uit vijf op elkaar gestapelde jukken met boven op het vierde juk de koningsstijl. De telmerken zijn in deze spits gesneden.

In de toren staat een houten klokkestoel, gevormd door vier gebinten, elk opgebouwd uit een onderligger, drie stijlen en een bovenligger. In de aldus gevormde rechthoeken staan andreas-kruizen die in de liggers gepend zijn. Boven de buitenste stijlen liggen op de bovenliggers verbindingsbalken die gedeeltelijk ingelaten zijn. De gebinten zijn bovendien onderling verbonden met andreas-kruizen in de buitenste stijlen en de verdiepingsbalk waar de klokkestoel op staat. Er zijn geen telmerken op waargenomen. Tegen het blinde venster aan de zuidzijde van de toren

bevindt zich een zonnewijzer met het jaartal 1815.

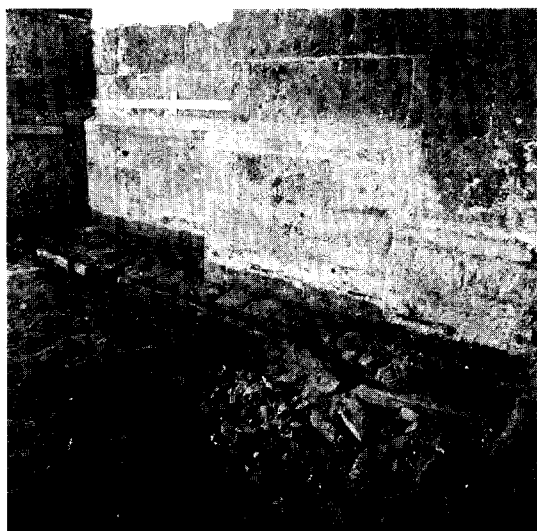
Latere verbouwingen

De plattegrond van de kerk bleef tot 1887 ongewijzigd. Voordien werd de kap gerepareerd na een zware storm in 1703. In 1721 werden twee kolommen in de kerk vernieuwd, waartoe zandsteen uit Gildehaus werd aangevoerd. Welke kolommen dat waren is tijdens de restauratie niet geconstateerd. In 1774 werd het dak, dat reeds in 1763 zwaar beschadigd was gerepareerd. Hier-voor werden 11 vrachten leien uit Mallum ge- haald. Bovendien werden 8500 stenen aange- voerd, waarschijnlijk voor reparatie aan het muur- werk en werden blauwe tegels in de kerk ge- legd.

In 1810 is een nieuwe sacristie gebouwd on- geveer ter plekke van de huidige en een drie-

Afb. 7. Overblijfselen van ijzeroer in de zwikken van de drie westelijke traveeën met daarboven in baksteen de verhogingen van 1520 en 1888. (Foto Monumenten- zorg, maart 1975).

Afb. 8. Keienstraatje met goot aan de zuidzijde van de toren. Het muurvlak met de lage plint rechts is het restant van de eenbeukige kerk (XV B). In de zand- steenblokken zijn schaargaten zichtbaar die dienden voor het optakelen van de blokken. (Foto Monumen- tenzorg, oktober 1975).

zijdig gesloten portaal werd tegen de steunberen van de tweede travee noordzijde toegevoegd. In 1838 heeft er volgens Van der Aa een grote reparatie plaatsgevonden².

Nu rijst de vraag: is de eiken kapconstructie van het zuidelijk schip en koor uit 1774 of uit 1838? Het antwoord moeten we schuldig blijven. De spanten van deze kap bestaan elk uit twee dekbalkjucken op elkaar met een geschoorde nokstijl en zijn genummerd met gehakte telmerken. In de koorsluiting is haaks op het laatste spant en de oostelijke sluitingsmuur een halfspant gezet, dat met een pen door de jukdebalk met een spie vast zit en op de hoeken zijn lichtere halve spanten geplaatst zonder korbeel om de wurmen te dragen.

Ook is niet duidelijk of de zuidbeuk stenen gewelven heeft gehad; misschien zijn deze er in 1763 uitgevallen. De trekbalken zijn wit geschilderd; op de zuidmuur en in de koorsluiting zijn nog stucresten te zien van een kooflijst. Hier is dus een vlak gestuct plafond met een koof geweest. De bovengenoemde trekbalken zaten daaronder.

In 1887–88 vond de laatste, zeer ingrijpende vergroting door Alfred Tepe plaats. Het hoofd-

² A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland* V, Gorinchem 1844, 11–12.

koor werd één travee naar het oosten verlengd. De gehele noordmuur van de kerk werd gesloopt en er werd een noorder-zijbeuk gebouwd van de middenbeuk gescheiden door bakstenen kolommen gelijkvormig aan die aan de zuidzijde. Aan de meest westelijke traveeën van deze zijbeuk zijn een portaal en een doopkapel gebouwd met daarboven het zangkoor. De zuidbeuk werd met een travee aan de westzijde langs de torenmuur uitgebreid, terwijl het venster in de laatste travee voor de zuidelijke koorsluiting werd verbreed zonder dat men de hoogte wijzigde. Een nieuwe sacristie werd aan de oostzijde van de zuidbeuk gebouwd. De middenbeuk werd verhoogd en er werden stenen kruisgewelven geslagen. In de zuidbeuk kwamen eveneens stenen gewelven. De aanzetten van de gewelven in de zuidmuur zijn 17 à 19 cm naar het westen verplaatst ten opzichte van de al eerder genoemde aanzetten. Hierdoor zijn meer rechthoekige traveeën ontstaan. De gehele kerk werd aan de buitenzijde bekleed met Bentheimer zandsteen in de stijl van de uit 1520 daterende zuider-zijbeuk.

Baksteenformaten

platte kolom: 27,7 × ? × 7,6; 10 l. = 82 cm
 zuidbeuk, oost: 28 × 13,2 × 7 ; 10 l. = 85 cm
 zuidmuur schip bij
 zuidoosthoek toren: 27 × 12,8 × 6,7; 10 l. = 85 cm

De tekeningen zijn vervaardigd door de auteur naar eigen opmetingen; de foto's zijn van A. J. van der Wal.

Ontvangen 29 augustus 1977

SUMMARY

In its present shape the church of St. Pancras at Haaksbergen is a hall-church with three aisles. Nave and south aisle date from the early 16th century. The tower was built in 1556. In 1888 Alfred Tepe, an important architect of dutch neo-gothic churches, enlarged the then two-aisled late mediaeval building with a north aisle, a porch and a more spacious sanctuary. The restoration of the church took place in 1974-1976. Excavations executed in August 1975 informed us about previous phases of the mediaeval building (Figure 3).

1. A romanesque nave consisting of two bays and a curved apse.

2. Replacement of the apse by a more spacious chancel.
3. Alteration of the curved east end of period 2 in a rectangular chancel.
4. The building of a longer sanctuary with a polygonal apse in gothic style and of a sacristy north of the chancel, realized in the 2nd half of the 15th century; the addition of the southern chapel (the three eastern bays of the latter south aisle) about 1500.
5. Heightening of the nave and addition of the south aisle in 1520. Thus the church got her two-aisled disposition.

EEN MAASLANDS KAPITEEL IN HET UTRECHTSE

Tijdens graafwerkzaamheden bij boerderij „de Zemelen”, 3 km ten oosten van 't Goy, gemeente Houten, zijn in juli 1976 een hardstenen altaarsteen en een dito kolommetje gevonden.

De altaarsteen, $86 \times 174 \times 22$ cm is aan drie zijden afgeschuind en aan één zijde ruw behakt. De bovenkant is glad afgewerkt en heeft geen wijdingskruisjes; de onderkant is ruw behakt. De steen zal dus op een tombe van baksteen gerust hebben.

Het kolommetje is 74 cm hoog; de bovenzijde van het kapiteel meet 31×31 cm en de onderkant is een achtkant met zijden van 8 en 6,5 cm om en om, waarvan die van 8 cm evenwijdig zijn met de zijden van het kapiteel. De boven- en onderkant zijn glad en hebben geen dookgaten. Toch moet dit kolommetje een basement bezeten hebben.

Het kapiteel is van het Maaslandse type, waarvan de meest noordwestelijke exemplaren te vinden zijn in de Petruskerk te Leende (N.B.). De kolom is kennelijk afkomstig van een geheel ander onderdeel dan de altaarsteen. Volgens overlevering waren er op het eind van de vorige eeuw twee van deze kolommen aanwezig als markering van de oprijlaan naar de boerderij en diende het altaarblad daar als stoep.

Vermoedelijk zijn de vondsten afkomstig van de tussen 1817 en 1853 afgebrande kerk. Van deze kerk is zeer weinig bekend¹. Zij moet voor 1259 gesticht zijn. In een bestek tot herstel van het schip van de kerk uit 1678–80 staat tevens dat het koor afgebroken zou moeten worden. Verder zijn er een paar 17de- en 18de-eeuwse prenten en een summiere opgravingstekening, waaruit blijkt dat de kerk een toren bezeten heeft met een buitenwerkse maat van rond 5×5 m, een eenbeukig schip, inwendig 9 m breed en een diep koor, inwendig 6 m breed met een sluiting van 5 zijden van een 10-hoek met aanbouwen aan de noord- en zuidzijde.

Afb. 1. Hardstenen kapiteel, gotisch in Maaslandse stijl. Op de voorgrond het afgebroken stuk van het kapiteel. (Foto Monumentenzorg 1977).

Men heeft plannen om de altaarsteen te plaatsen in de doopkapel van de R.K. kerk van 't Goy, een neogotische kerk daterend uit 1870–71. Wanneer iemand suggesties heeft omtrent het kolommetje, worden deze graag ontvangen.

A. WARFFEMIUS

Ontvangen 29 augustus 1977

¹ P. M. Heymink Liesert en L. M. J. de Keyzer, *'t Goy door de eeuwen heen* (z. pl., 1966), 63–69.

VEENHUIZEN, DE VOORMALIGE SYNAGOGE

In 1817 werden plannen gemaakt tot bestrijding van armoede, landloperij, bedelarij en werkloosheid, welke op 1 april 1818 resulteerden in de oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid. Het initiatief daartoe was genomen door graaf J. van den Bosch (1780-1844) en Prins Frederik (1796-1881), de broer van koning Willem I. Van 1820 tot 1822 werden landerijen ter grootte van ongeveer 3000 ha in de gemeente Norg aangekocht en in 1823 ging men over tot het bouwen van Veenhuizen.

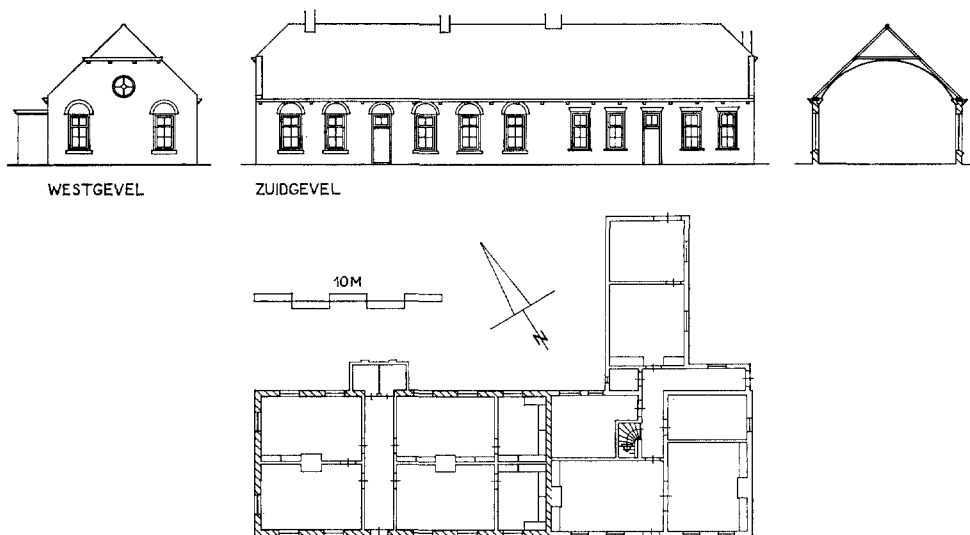
Tegelijkertijd werden door de Maatschappij landbouwkolonies gesticht met als namen Frederiks-, Willems-, Wilhelminaord en Ommerchans. In 1859 werden de inrichtingen Ommerchans en Veenhuizen door het Rijk overgenomen en onder beheer van het Ministerie van Binnenlandse Zaken gesteld. Het Ministerie van Justitie

kreeg in 1875 het toezicht over de stichtingen.

Op het zeer uitgestrekte terrein van de kolonie Veenhuizen werden ook kerken gebouwd. In 1826 vond de bouw van de R.K. kerk en pastorie plaats. Op 27 juni 1827 werd de N.H. kerk in gebruik genomen. In 1839 bouwde men een synagoge. De „opzending” van Joden naar Veenhuizen werd in 1890 beëindigd, waardoor de synagoge in 1893 buiten gebruik werd gesteld en ingericht tot hoofdbureau van de directie. Het gebouw is inwendig grondig verbouwd. Op de tekening, die de toestand rond 1895 weergeeft, is door middel van een arcering de omvang van de voormalige sjoel, die een grootte had van 15,20 bij 7,30 m, aangegeven. Aan de oostzijde was een woning aangebouwd.

T. BROUWER

Ontvangen 29 augustus 1977

Afb. 1. Veenhuizen, voormalige synagoge aan de Hoofdweg 120. Opmeting schaal 1:400. (Tekening Monumentenzorg, 1977).

EEN VOORMALIGE SYNAGOGE IN SLIEDRECHT

In het Zuid-Hollandse, aan de Beneden-Merwede gelegen dorp Sliedrecht staat tegen de landzijde van de Rivierdijk bij nummer 35 een sober gebouw uit 1845: de voormalige synagoge. De ingang, die zich in de oostgevel bevond, gaf toegang tot een 1,70 m breed portaal en de rechte trap naar de vrouwengalerij. Die galerij zat aan de zuidkant. De sjoelruimte mat inwendig 6,30 bij 6,20 m. In de west- en oostgevel zijn 1,40 m brede rondgedekte vensters aangebracht, terwijl in de toppen van de noord- en zuidgevels roosvenstertjes zijn gemaakt. Deze zullen oorspronkelijk met Davidsschilden gevuld zijn geweest. Het iets gebogen plafond rust op een rondom de muren doorlopende forse lijst.

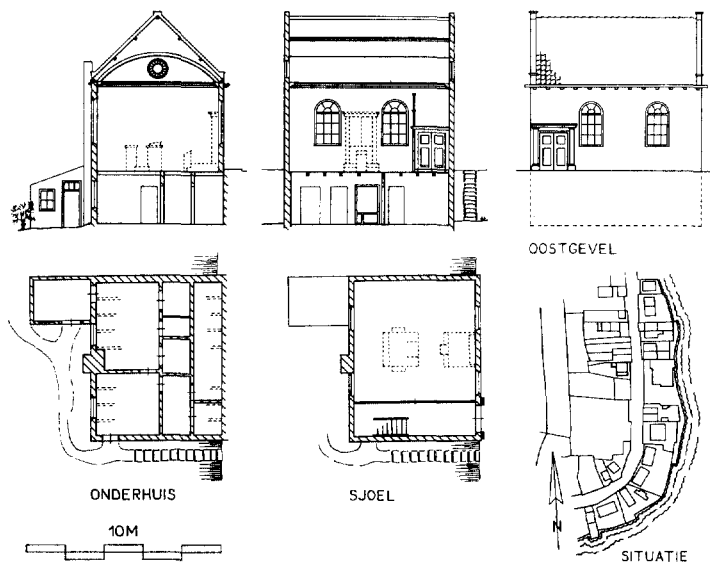
Aan de zuidzijde van de sjoel komt men via een in de dijk uitgespaarde trap bij het onderhuis. Hierin waren de woonvertrekken van de voorganger ondergebracht. Het huis bestond uit drie kamers, een drietal kasten, een bedstede en

een gang aan de westzijde. Tegen de westmuur is een uitbouw, groot 2,90 bij 2,15 m, die waarschijnlijk als mikwe (ritueel bad) diende.

Tot 1844 hielden de Joden van Sliedrecht hun bijeenkomsten in een aan de dijk gelegen pand dat als wolspinnerij gebouwd was. De gemeente wilde in genoemd jaar de vroegere spinnerij tot school verbouwen, zodat de Joden elders een onderkomen moesten zoeken. In 1845 werd ten oosten van het dorp de nog bestaande sjoel gebouwd. In 1860 telde men in Sliedrecht 19 Joden en in 1913 32. Rond 1920 werden de diensten opgeheven. Nadat het gebouwtje ongeveer 28 jaar leeg heeft gestaan, werd het in 1948 verbouwd tot groentepakhuis. Sinds eind 1976 dient de voormalige sjoel als werkplaats van een loodgieter.

T. BROUWER

Ontvangen 29 augustus 1977

Afb. 1. Sliedrecht, voormalige synagoge aan de Rivierdijk nr 35. Opmeting schaal 1 : 400. (Tekening Monumentenzorg, 1977).

KNOB

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 17 JUNI 1977 IN DE HOFZAAL VAN HET MARKIEZENHOF TE BERGEN OP ZOOM

De presentielijst vermeldt de namen van 59 leden en introducés. De voorzitter, mr. dr. L. de Gou, opent de vergadering en spreekt als volgt:

„Dames en Heren,

Het verheugt mij bijzonder dat het gemeentebestuur van Bergen op Zoom de Oudheidkundige Bond toestemming heeft verleend zijn jaarvergadering in deze Hofzaal van het prachtig gerestaureerde Markiezenhof te houden.

Alvorens mijn openingswoord uit te spreken kwijt ik mij van de droeve plicht, U de nagedachtenis in herinnering te roepen van de leden, die ons sedert onze vorige zomervergadering zijn overleden. Hun namen luiden in alfabetische volgorde:

J. N. Bastert te Loenen aan de Vecht

Jhr. W. H. de Beaufort te Bennekom

Mevrouw Petra Beydals te Rotterdam

Prof. dr. H. Boschma te Leiden

Mr. H. Hardenberg te 's-Gravenhage

Mr. G. J. Kalf te Amstelveen

J. J. Mol te Winterswijk

R. Offringa, architect te Groningen

Ik mag U verzoeken hen staande enkele ogenblikken te herdenken.

Het jaar, dat ligt tussen onze vergadering te Zutphen en deze hier in Bergen op Zoom, is voor de Oudheidkundige Bond geen onbewogen jaar geweest. Om te beginnen heeft het bestuur, daartoe door Uw vergadering gemachtigd en in de geest zoals te Zutphen uiteengezet, een beknopte beleidsnota opgesteld en uitgebracht, die nodig was om een gesprek op gang te brengen met het Departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, een gesprek, dat verband hield met het gewijzigde personeelsbeleid bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Het bestuur heeft om drie redenen gemeend deze beleidsnota niet hedenavond ter discussie te moeten stellen, maar daarvoor binnenkort een bijzondere ledenvergadering te beleggen. In de eerste plaats omdat uit het gesprek ten Departemente andere besprekingen zijn voortgevloeid, die nog niet zijn afgerond; in de tweede plaats omdat het onderwerp naar onze mening tē belang-

rijk is om in een avondvergadering als deze, na een vermoeiende excursie even „en passant” te worden afgehandeld en in de derde plaats omdat ieder lid van de Bond in de gelegenheid moet worden gesteld aan de discussie daarover deel te nemen. Een buitengewone ledenvergadering, bij voorkeur in het centrum des lands, b.v. te Utrecht, lijkt ons bestuur daartoe een goede gelegenheid. U zult daarover nader van ons horen.

Een andere, belangrijke zaak, die zich voordoet, is het restauratieplan voor het Koninklijk Paleis Het Loo, dat aanleiding heeft gegeven tot het samenstellen van een speciaal aan dat onderwerp gewijde aflevering van ons Bulletin als bijdrage tot een hernieuwde discussie over de uitgangspunten voor het restaureren van historische gebouwen. In dit verband kan ik U mededelen dat ook bij de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici de behoefte bestaat aan een dergelijke discussie en dat het bestuur van die Vereniging met ons contact heeft opgenomen om de mogelijkheid onder ogen te zien van een door beide organisaties gezamenlijk te organiseren studiedag over dit belangrijke vraagstuk. Belangrijk mede uit een oogpunt van efficiënte besteding van de overheidssubsidiegelden. Belangrijk ook vanwege het overigens zeer verheugende verschijnsel van de stijgende belangstelling bij particuliere eigenaren tot het restaureren van monumentale panden. Een belangstelling, welke zich bovendien niet beperkt tot eigenaren, maar doorgetrokken kan worden naar brede lagen van de gehele bevolking, want het is evenzeer verheugend te constateren hoeveel aandacht onze monumenten in woord en geschrift vooral ook na het Monumentenjaar ten deel valt.

Alles tezamen redenen genoeg om zich op de uitgangspunten van het restaureren opnieuw te gaan bezinnen. Redenen te over voor de *rijks-overheid* om zich opnieuw te beraden over *alle* facetten van de financiering van het restaureren. En dan denk ik in het kader van de kabinetsformatie zeker niet in de laatste plaats aan een verbetering van de prioriteit der overheidsuitgaven ten behoeve van de monumentenzorg, bij voor-

beeld — maar nu spreek ik niet namens het bestuur, maar voor mij zelf — ten koste van hulp aan ontwikkelingslanden, die menen ook buiten hun landsgrenzen nog tot militaire acties te kunnen overgaan.

Een derde zaak, die de Oudheidkundige Bond in de belangstelling bracht, was de door Minister Van Doorn uitgebrachte nota, getiteld „Naar een nieuw museumbeleid”, welke leidde tot een hoorzitting, waarvan ook ons bestuur heeft gemeend gebruik te moeten maken om zijn critiek op enkele hoofdlijnen van deze nota tot uitdrukking te brengen. Tot ons genoegen hebben wij uit de Handelingen van de Tweede Kamer kunnen vaststellen dat door de volksvertegenwoordigers in de daarop gevolgde gedachtenwisseling met de Minister een ruim gebruik is gemaakt van hetgeen onzerzijds bij de hoorzitting naar voren werd gebracht. Bijzondere aandacht werd daarbij door ons onder meer gevraagd voor een modernere benadering van het begrip „museum” als door de Minister in zijn nota is gehanteerd, waardoor ook onder dit begrip vallen de zgn. ecomusea en de musea de situ. Vergeleken met het buitenland bestaat in Nederland op dit gebied nog een grote achterstand. We zouden zelfs kunnen stellen dat de industriële archeologie hier nog nauwelijks van de grond is gekomen. Wij beperken ons op dit gebied alleen nog maar tot schrikken bij het vernemen van besluiten tot afbraak. De Minister verschuift dit facet van het museumwezen naar het provinciale beleid, de provinciale besturen zeggen geen geld te hebben voor nieuwe taken en zo blijft deze zaak zoals zij was, of neen, was het maar waar dat de zaken voorlopig bleven zoals zij waren. Neen, zij blijven niet, zij verdwijnen, de een na de ander, in dit tijdperk van fusies en schaalvergroting van bedrijven.

Het Monumentenjaar heeft heel wat pennen in beweging gebracht, studiedagen en symposia, tentoonstellingen en excursies, nieuwe instellingen en organisatieverbanden in het leven geroepen, boeken doen uitgeven, het een al mooier dan het andere. En wij schijnen het allemaal eens te zijn met elkaar, maar van een vertaling van al die resoluties door de rijksoverheid zien wij niet veel. Uit het voorspel van het eerste deel van dr. Faust zou ik de Minister willen toeroepen: „Der Worte sind genug gewechselt. Laszt mich auch endlich Taten sehen”. Want *dad*en zien wij niet. Integendeel: in het schrikbeeld van de achterstand in subsidies, het beruchte „stuwmeer van Zeist”, en de problemen van het vóórfinancieren

is nog niets veranderd. Evenmin op het fiscale terrein.

Wanneer op de Nationale Monumentenstudiedag 1976 door vertegenwoordigers van de overheid en het particulier initiatief met aller instemming wordt verklaard dat wij geen monument meer te verliezen hebben, dan mag redelijkerwijze verwacht worden dat de overheid zich beraad over de vraag op welke wijze de overheidsuitgaven op dit gebied een hogere prioriteit kunnen krijgen. Met meer dan gewone belangstelling zien wij dan ook uit naar het beleid van de komende regering op dit punt en, zo die daarin geen verandering zou brengen, naar de reacties van de volksvertegenwoordiging, daarbij overigens de hoop en de verwachting koesterend dat een nieuwe Minister van C.R.M. meer eerbied zal tonen voor de volksvertegenwoordiging dan de huidige bewindsman, nu ik deze week uit de dagbladen moest vernemen dat hij een motie van de Tweede Kamer der Staten-Generaal met betrekking tot de restauratie van Het Loo naast zich neergelegd heeft. Als jurist vraag ik mij af in hoeverre een dergelijke minachting voor het Parlement in overeenstemming is met het beginsel van de volkssoevereiniteit, een beginsel, waarvan wij moeten aannemen dat het bij een regering als deze hoog in het vaandel staat geschreven. Een daad, die nog onbegrijpelijker wordt nu zij gedaan is door een demissionaire Minister. Bovendien door een demissionaire Minister behorende tot een Kabinet dat zich progressief noemt en beweert het democratiseringsproces te bevorderen!

Dames en Heren, aan het reglementaire einde gekomen van mijn voorzittersperiode mag ik U als leden dankzeggen voor de prettige sfeer, die ook in mijn ambtsperiode in de Oudheidkundige Bond heeft geheerst en mijn medebestuurders voor hun enthousiasme voor de belangen van de Bond in en buiten de bestuursvergaderingen. Ik moge dan besluiten met de wens dat ook mijn opvolger eenzelfde prettige ambtsperiode beschoren zal zijn!”

De *notulen* van de op 26 februari 1977 te Amersfoort gehouden algemene ledenvergadering, die zijn afgedrukt in het *Bulletin KNOB* van april 1977, blz. 122 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

Onder de *ingekomen stukken* maakt de secretaris melding van ontvangen berichten van verhindering van de bestuursleden Bos, Van Dun, Halbertsma, Renaud en Vroom; van de Direc-

teur-Generaal voor Culturele Zaken van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, mr. R. Hotke; van de oud-voorzitter van de Bond, prof. dr. C. L. Temminck Groll en van de heer W. F. Jansen te Heeze.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, leest het *jaarverslag* voor:

„Voor de door de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming met zoveel succes georganiseerde „Nationale Monumentenstudiedag 1976” was als leidraad de slagzin gekozen „Het monumentenbeleid na M-75. Wat nu? Waarheen?”. Met enige variatie kan worden gesteld dat voor de Oudheidkundige Bond in het jaar 1976 hetzelfde adagium heeft gegolden; de vragen „wat nu”; „waarheen” kwamen in de vergaderingen van het bestuur talloze malen aan de orde. In welgeteld zeven bijeenkomsten heeft het bestuur zich gebogen over de meest wenselijke tekst van de door het Ministerie van C.R.M. verlangde beleidsnota — van het uiteindelijke resultaat hebt U in de aflevering van februari 1977 van het Bulletin kennis kunnen nemen. Natuurlijk was niet te verwachten dat het Ministerie terstond aan al onze verlangens tegemoet zou komen. Wel heeft op 16 februari j.l. een eerste bespreking ten Departemente plaatsgehad, die verhelderend heeft gewerkt. Er zullen stellig meer van dergelijke consultaties volgen, waarbij het mogelijk zal zijn de resultaten van het „meedenken” van de leden over de inhoud van de nota mede in de discussies te betrekken.

Vormde in alle vergaderingen van het bestuur de beleidsnota het belangrijkste agendapunt, ook de restauratie van het Paleis Het Loo en het behoud van het kasteel Amerongen kwamen telkens weer ter sprake. Wat „Amerongen” betreft, het is bijzonder verheugend dat het behoud van het kasteel met de inboedel door aankoop door de Utrechtse Kastelenstichting verzekerd mag worden geacht. De voorgenomen restauratie van „Het Loo” heeft in 1976 heel wat stof doen opwaaien en de massamedia hebben bol gestaan van de kritiek, toen de bewindsman van C.R.M. bekend maakte dat hij, met negatie van de door de Tweede Kamer aangenomen motie-De Boois/Van Oyen, de uitvoering van het restauratieplan-Van Asbeck zou bevorderen. De Oudheidkundige Bond, die zich achter de inhoud van deze motie had gesteld, heeft in een aan de Vaste Kamercommissie voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk gezonden brief van zijn verontusting hierover blijk gegeven. Helaas heeft monde-

ling overleg tussen de Minister en de commissie er niet toe geleid dat eerstgenoemde zijn standpunt wilde herzien en zo is aan het einde van het jaar een begin gemaakt met de uitvoering van de restauratie overeenkomstig het vele jaren vengende plan-Van Asbeck, hetgeen in eerste instantie zal medebrengen het verwijderen van de omstreeks 1894 aangebrachte aanbouwen aan de achtergevel en van de in het begin van deze eeuw toegevoegde verdieping op het hoofdgebouw, waartegen — het zij gezegd — ook aan onze zijde geen grote bezwaren bestaan. Slechts ten aanzien van het al dan niet reconstrueren van de formele tuin achter het Paleis ligt de beslissing nog geheel „open”, daar de bewindsman hierover nader advies van deskundigen heeft doen inwinnen.

De door de Minister van C.R.M. op 1 december 1976 aan de Tweede Kamer aangeboden nota „Naar een nieuw museumbeleid” heeft de Oudheidkundige Bond aanleiding gegeven enkele van zijn bestuursleden, die nauw bij het museumwezen zijn betrokken, te verzoeken hun mening hierover kenbaar te maken. Op 16 februari j.l. hebben zij gelegenheid gehad hun opmerkingen in een „hoorzitting” van de Vaste Kamercommissie nader toe te lichten.

Nadat in een ledenvergadering van de Nederlandse Museumvereniging de meerderheid zich had uitgesproken voor een eigen orgaan, zijn de wederzijdse besturen in goed overleg tot een „afwikkelingsregeling” gekomen, nu het Bulletin met ingang van 1977 niet meer tevens het orgaan van de Museumvereniging zal zijn en het zgn. gecombineerde lidmaatschap van beide verenigingen is komen te vervallen. Afgesproken is dat het Bulletin, als tot dusverre, over museale onderwerpen zal blijven publiceren.

Over de inhoud van het Bulletin is in de vergaderingen van het bestuur herhaaldelijk van gedachten gewisseld. Het is bijzonder moeilijk met een orgaan, dat slechts vijf maal per jaar verschijnt, een slagvaardig beleid te voeren en tijdig op problemen van actuele aard in te spelen. Een uitbreiding van de publicatiemogelijkheden, b.v. door het uitgeven van een „Nieuwsbrief” van beperkte omvang, zou daarin kunnen voorzien, maar de précaire toestand van de Bondsfinanciën maakt zulks voorlopig helaas onmogelijk.

In de ledenvergadering van 18 juni 1976 werden de periodiek aftredende bestuursleden Van Dun, De Gou, Halbertsma en Van Helbergen opnieuw benoemd. De heren Phaff en Szénássy waren niet herkiesbaar; zeer tot onze spijt be-

dankte ook de heer De Roy van Zuydewijn aan het einde van het verslagjaar als lid van het bestuur wegens vertrek naar het buitenland. De Bond is de drie genoemde heren veel dank verschuldigd, met name wegens hun grote inbreng bij het redigeren van de beleidsnota. De heren drs. A. L. L. M. Asselbergs en J. M. Bos deden hun intrede in het bestuur; laatstgenoemde is secretaris van de pas-opgerichte Vereniging tot behoud van monumenten van bedrijf en techniek. Aangezien de Bond sterk is geïnteresseerd in de „industriële archeologie” achten wij de aldus ontstane band met de jonge vereniging van veel betekenis. Desgevraagd verklaarde de heer De Gou zich bereid nog één jaar het voorzitterschap van de Bond te vervullen.

Daartoe uitgenodigd, is de Bond toegetreden tot de internationale Federatie „Europa Nostra”. Van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage ontvingen wij de verrassende mededeling dat een van de jongere medewerkers bij wijze van „werkstuk” is belast met de inventarisatie van het archief van de Oudheidkundige Bond over de periode 1899–1970. Na enige besprekingen en daartoe gemachtigd door het bestuur hebben secretaris en penningmeester de onder hun berusting zijnde notulenboeken en andere bescheiden aan het Algemeen Rijksarchief „ter bewaking” in bewaring gegeven.

De in 1976 gehouden excursies trokken, als gebruikelijk, weer veel deelnemers. Opmerkelijk is de waar te nemen verschuiving: de winterexcursies worden steeds drukker bezocht, de zomerbijeekkomsten vertonen daarentegen een dalende tendens van belangstelling. Misschien een gevolg van de steeds vroeger invallende vacaties? Als extra uitstapje werd in de middag van 11 september 1977 de leden gelegenheid geboden onder leiding van de stadsarcheoloog van Utrecht, drs. T. J. Hoekstra, de opgravingen op het Vreeburg te bezichtigen. De belangstelling was zó groot, dat de heer Hoekstra en zijn medewerkers tot drie maal toe elk uur een nieuwe groep moesten rondleiden — waarvoor hun op deze plaats nogmaals hartelijk dank wordt gezegd!

De précaire toestand van de Bondsfinanciën is reeds terloops ter sprake gekomen. Inderdaad: het bestuur is van grote zorgen vervuld. Het ledental stijgt weliswaar, maar nog sterker stijgen de exploitatiekosten van het Bulletin. De drukkosten hebben in 1976 de som van f 100 000,— overschreden en het is duidelijk dat het voor onze vereniging, die geen overheidssubsidie geniet,

onmogelijk is tot een sluitende exploitatie te komen, te minder nu tengevolge van het „afhaken” van de Museumvereniging de bijdrage van die zijde is gestaakt en ook de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek heeft doen weten niet langer in de kosten van de publicatie van het „Archeologisch Nieuws” te kunnen deelnemen. Bezuinigingsmaatregelen worden overwogen, maar ook aan een contributieverhoging op korte termijn zal niet zijn te ontkomen — de penningmeester zal aanstonds zijn plannen daartoe ontvouwen! We kunnen slechts de hoop uitspreken dat het dank zij de te treffen maatregelen mogelijk zal zijn de Bond uit deze gelidelijke impasse te redden en dat het verslag over het jaar 1977 een optimistischer geluid zal kunnen doen horen!”

Het woord is aan de penningmeester voor het ontvouwen van zijn plannen om de financiën van de Bond weer enigermate in het gareel te krijgen. Aan de hand van harde cijfers zet hij uiteen dat de kostprijs van een jaargang van het Bulletin thans rond f 44,— bedraagt. Bij de huidige contributie van f 35,— wordt dus per lid per jaar f 9,— verlies geleden. Bij het gereduceerde studentenlidmaatschap van f 20,— is het jaarlijkse verlies nog veel hoger. Deze situatie kan het bestuur onmogelijk laten voortbestaan. Naast het schrappen van ruim 200 gratis-abonnementen — een in de loop der jaren ingeslopen hoffelijkheid, die helaas door de huidige financiële noodtoestand niet langer kan worden gecontinueerd — stelt het bestuur met ingang van het verenigingsjaar 1978 het volgende voor:

- a. het lidmaatschap voor studenten tegen een gereduceerde contributie wordt geschrapt;
- b. voor individuele leden zal de jaarlijkse contributie f 50,— bedragen;
- c. voor leden-instellingen (verenigingen, gemeenten, enz.) wordt de jaarlijkse contributie vastgesteld op f 75,—.

Het bestuur heeft zich beraden over de invoering van een trendmatige contributieverhoging, doch daarover zijn voorlopig de meningen verdeeld.

Mevrouw *Houtzager* heeft geen bezwaar tegen de voorgestelde contributieverhoging, maar zij vraagt zich af of een vermindering van de frequentie van het Bulletin van 5 tot 4 afleveringen per jaar misschien een oplossing kan bieden. De heer *Valk* ziet liever geen inkrimping van het Bulletin, maar is drukkerij Brill niet buitenspo-

rig duur? De *voorzitter* antwoordt dat Brill inderdaad niet goedkoop is, maar wel goed. De heer *Kuyper* vraagt of in het verhoogde contributiebedrag de toezending van de door het bestuur beoogde „Nieuwsbrief” is begrepen. De *voorzitter* antwoordt ontkennend; de kosten van de mischien uit te brengen „Nieuwsbrief” (een eenvoudig periodiekje met aktuele mededelingen) zijn nog niet begroot. De heer *Wijdooge* acht een optrekken van de contributie tot f 50,— redelijk; hij vraagt zich af of niet beter kan worden gesproken van een „minimum-contributie van f 50,—”. De heer *Kloosterman* vraagt of het instituut van het studentenlidmaatschap als mislukt is te beschouwen. De *penningmeester* ontkent dit: er staan rond 300 student-leden ingeschreven en afgewacht moet worden hoevelen daarvan op grond van de contributieverhoging zullen bedanken. De heer *Bonga* herinnert aan de waarschuwende woorden, die hij als lid van de kascommissie in de ledenvergadering te Amersfoort heeft gesproken; het doet hem deugd dat het bestuur enkele van zijn suggesties heeft overgenomen. Hij zou het beschamend achten voor het Ministerie van C.R.M. indien het, nu de leden van de Oudheidkundige Bond zo'n duidelijk financieel offer gaan brengen, op ons verzoek om steun afwijzend gaat reageren. De *voorzitter* belooft deze „cri de coeur” te bestemder plaatse over te brengen en concludeert dat de vergadering zich met de voorstellen van de penningmeester kan verenigen.

Het volgende punt van de agenda betreft het aftreden ingevolge artikel 5 van het Huishoudelijk Reglement van de bestuursleden mevrouw Prins en de heren Van der Mark, Van Mosselveld, Renaud en Vroom. Mevrouw Prins en de heer Renaud hebben zes jaren zitting gehad in het bestuur en zijn dus niet herkiesbaar. De *voorzitter* brengt de aftredende bestuursleden dank voor hun toewijding en activiteiten voor de vereniging; dr. Renaud zal het hem niet euvel duiden indien hij zich nu speciaal tot mevrouw Prins richt, want haar verdiensten bij het organiseren van de excursies en als vertegenwoordiger van het bestuur in de vergaderingen van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming zijn buitengewoon. Nog onlangs hebt U haar in de te Utrecht gehouden Nationale Monumentenstudiedag 1977 in de „Parade van het Particulier Initiatief” de doelstellingen van de Oudheidkundige Bond kunnen horen toelichten! Gelukkig is mevrouw Prins bereid de Bond in de vergaderingen van de Contactcommissie te blijven verte-

genwoordigen, al is zij dan geen lid meer van ons bestuur. Als haar opvolgster stellen wij U voor mevrouw drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, kunsthistorica te 's-Hertogenbosch. In de vacature, die is ontstaan door het terugtreden van ir. De Roy van Zuydewijn, geven wij U in overweging te benoemen ir. N. C. G. van de Rijt, architect te Lienden. Ter vervulling van de vacature-Renaud wil het bestuur graag een archeoloog voordragen, maar de besprekingen daarover zijn nog niet afgerond. De vergadering besluit de aftredende, herkiesbare leden van het bestuur opnieuw te benoemen en tot nieuwe bestuursleden aan te wijzen mevrouw Bosch-Kruimel en de heer Van de Rijt.

Aan de orde is dan de verkiezing van een *voorzitter*, daar de huidige president, de heer De Gou, zijn functie drie jaren achtereen heeft vervuld en dus als zodanig niet herkiesbaar is. (De heer De Gou blijft lid van het bestuur). Van de zijde van de bestuurstafel wordt voorgesteld jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich, burgemeester van de Limburgse gemeenten Mheer en St.-Geertruid, die zich bereid heeft verklaard zitting te nemen in het bestuur en als voorzitter op te treden. De vergadering betuigt haar instemming met dit voorstel. De heer Michiels, ter vergadering aanwezig, dankt voor het in hem gestelde vertrouwen en aanvaardt gaarne zijn veelomvattende taak.

De voorzitter zet de plannen van het bestuur voor de in 1978 te beleggen ledenvergaderingen uiteen. Wat de *wintervergadering* in februari van dat jaar betreft: de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici heeft ons voorgesteld tezamen met die organisatie een studiedag te beleggen met als thema een symposium over de uitgangspunten van het restaureren van monumenten. Het toeristische aspekt zal daarmede bij die bijeenkomst wat op de achtergrond geraken. Voor de *zomervergadering* denkt het bestuur aan de provincie Friesland. Beide voorstellen worden door de vergadering aanvaard.

Bij de *rondvraag* verklaart mevrouw *Houtzager* te kunnen instemmen met het beperken van het toeristische aspekt aan de excursies, indien „belangrijke en ernstige” zaken daartoe aanleiding geven.

Nadat de heer *Braat* als oudste aanwezig lid het bestuur en met name de voorzitter heeft bedankt voor de getoonde activiteit en de uitstekende leiding, *sluit* de voorzitter de vergadering.

Vrijdag 17 juni. Omstreeks half elf heeft de bur-

gemeester van Bergen op Zoom, drs. L. J. M. van de Laar, zich in de hal van het stadhuis opgesteld om zijn gasten persoonlijk te begroeten en na een woord van welkom, door voorzitter De Gou beantwoord, volgt een bezichtiging van het gebouw, waarbij de heren Van Ham en Van Mosselveld toelichting geven. Het gezelschap wandelt dan naar de St.-Gertrudiskerk. Het in de loop der eeuwen door oorlogshandelingen zwaar getroffen gebouw, bovendien verminkt door het afbreken in de 17de eeuw van het tegen de oorspronkelijke koorsluiting opgetrokken tweede transept met zijbeuken en koor, was in 1972 in restauratie, toen het schip door een brand ernstig werd gehavend; de omtreksmuren van dit onderdeel bleven staan, maar het is onzeker of het schip als ruïne zal worden geconsolideerd of dat tot herstel wordt overgegaan. Inmiddels is de restauratie van het transept en het koor met de zijkapellen in volle gang. De heren Booy en Onverwacht geven hier deskundige uitleg. Een Brabantse koffiemaaltijd in „De Stoelemat” geeft de nodige energie voor een stevige wandeling door de binnenstad van Bergen; de diverse groepen staan onder leiding van de heren Van Ham, Van Mosselveld, Van Wesenbeeck, Staal, Weijs en Weijs. De tocht gaat eerst naar de (helaas) gedempte Haven, waar het Spuihuis (1838), het monumentale Groot Arsenal (1764) en een aantal gerestaureerde panden de aandacht trekken. Langs de Lievevrouwestraat, de Grote Markt en de Hoogstraat wordt aan het einde van de middag het Markiezenhof bereikt. Na een theepauze schetst de heer Van Mosselveld in het kort de geschiedenis van het gebouw. Bij de daarop volgende bezichtiging van het uitgestrekte complex geven de heren Booy en Onverwacht weer een zeer gewaardeerde, technische toelichting. Autobussen brengen het gezelschap dan naar Restaurant „De Wouwse Tol” voor het gemeenschappelijke diner. Tegen acht uur is iedereen weer present in de Hofzaal van het Markiezenhof om te luisteren naar een causerie van ir. J. J. de Waal Malefijt, stedenbouwkundige bij de gemeente, over „Bergen op Zoom, stad tussen verleden en toekomst”, Daarna volgt een geanimeerd

de ledenvergadering.

Zaterdag 18 juni. Precies negen uur rijden de bussen, waarin de heren Van Ham, Van Mosselveld en Staal als gids optreden, af van de Grote Markt. Eerste doel is het stadje Tholen aan de overkant van de in het kader van de nieuwe Schelde-Rijnverbinding verlegde Eendracht. Begonnen wordt met de O.L.-Vrouwekerk, die na een toelichting van de president-kerkvoogd met veel belangstelling wordt bekeken. Langs de middeleeuwse Gasthuiskapel (later tot woonhuis verbouwd) wandelt het gezelschap naar het gotische stadhuis, waar burgemeester Van Boeyen en archivaris Zuurdeeg de excursiegangers welkom heten. Koffie en bezichtiging van het stadhuis vormen het slot van het bezoek. Na het vertrek uit Tholen moet vanwege de tijd worden volstaan met een blik vanuit de bussen op het 17de eeuwse raadhuisje en de Hervormde kerk van Halsteren. Langs een ingewikkeld, modern wegensysteem wordt Willemstad bereikt. Een korte wandeling door de Voorstraat voert naar de Hervormde kerk (een centraalbouw uit 1607), waar de welbespraakte koster de geschiedenis van het gebouw onder grote hilariteit tot in de finesses uiteenzet. In verband met de grootte van het gezelschap moet de lunch over twee aan de Haven gelegen établissements worden verdeeld. Daarna volgt de obligate wandeling over de bastions en de club is weer voltallig in het onlangs gerestaureerde Mauritshuis uit 1623, nu als stadhuis in gebruik. Gemeentesecretaris Van Nispen vertelt enkele bijzonderheden. De tocht gaat dan verder langs Klundert, waar de bussen een rondje rijden om het uit 1621 daterende raadhuis, naar Wouw. In de R.K. kerk memoreert de pastoor de zware oorlogsschade, waarbij het schip en de toren volledig werden verwoest. Ook de befaamde 17de eeuwse koorbanken gingen verloren, maar de bijbehorende beelden zijn gered en hebben een nieuwe plaats gekregen tegen de muren van het koor. De autobussen rijden vervolgens terug naar Bergen op Zoom, waar de excursie op het Stationsplein wordt ontbonden.

V. D. M.

VERSLAG VAN DE BUITENGEWONE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE K.N.O.B. OP VRIJDAG 30 SEPTEMBER 1977 DES AVONDS TE 19.30 UUR IN RESTAURANT „VREDENBURG” TE UTRECHT.

Aanwezig zijn 22 leden. De voorzitter, jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich, opent de vergadering en zet het doel van deze bijeenkomst, met als enig agendapunt „De Beleidsnota”, uiteen. Het bestuur acht het gewenst de leden „inspraak” te geven in de tekst van deze nota, die hopelijk het Ministerie van C.R.M. aanleiding zal geven tot het verlenen van een subsidie aan de Bond. De voorzitter wil eerst de „algemene teneur” van de nota aan de orde stellen en daarna de tekst, die is afgedrukt in het Bulletin van februari 1977, blz. 24-26.

De heer *Quarles* heeft wel waardering voor de nota maar hij acht niettemin de inhoud veel te ambitieus. Hoe denkt het bestuur de uitgesproken, hoge verwachtingen wáár te maken? Het verbaast hem niet dat het Ministerie in eerste instantie nogal terughoudend heeft gereageerd. De *voorzitter* stelt dat de huidige positie van de Bond niet bevredigend is; van de „forum-functie” komt door het gebrek aan mankracht te weinig terecht. Daarom hebben we, ook al om de „kwaliteits-functie” te verbeteren, een beroepskracht nodig en om die te kunnen betalen, is een subsidie van de overheid noodzakelijk. De heer *Gundelach* meent dat hiermee geen antwoord is gegeven op de door de heer *Quarles* uitgesproken bedenkingen, die in 't kort hierop neerkomen „de Bond wil méér dan hij nu kan en dat kan alleen, als hij over een betaalde kracht beschikt”. De heer *Gundelach* zou graag wat meer concrete plannen vernemen. De *voorzitter* ziet in de Bond een krachtige lobby voor oudheidkundige belangen. Dat is de Bond Heemschut ook en we willen best samenwerken met Heemschut, maar de aanpak is verschillend; men zou kunnen zeggen dat Heemschut de „headlines” plaatst en de Bond de „voetnoten”. De heer *Quarles* wil aannemen dat de leden van de Bond geïnteresseerd zijn, maar verder willen ze geen moeilijkheden; de Bond is geen „doener” en in de praktijk draagt de Bond geen standpunt uit. De heer *Sypkens Smit* brengt in dit verband de kwestie „Het Loo” ter sprake. De *voorzitter* meent dat commotie beter is dan stilzwijgen en dat een discussie over „Het Loo” in het Bulletin mogelijk moet zijn, waarbij wel voor het niveau van de discussie moet worden gewaakt. Overigens is het niet juist dat de Bond geen standpunt inneemt; de Bond wil sommige

dingen beslist *niet* en daarom is hij tegen de reconstructie van een geometrische tuin achter het Paleis. De heer *Van den Berg* neemt aan dat dit de mening is van het bestuur. Hij is het daarmee volstrekt oneens en hij zou het sterk betreuren indien de geometrische tuin *niet* wordt gereconstrueerd. De *voorzitter* acht het op zich een goede zaak dat in de Bond over dergelijke zaken verschil van inzicht bestaat. Maar het is een feit dat de Bond financieel met de rug tegen de muur staat en dat we moeten proberen steun te krijgen van de overheid om ons werk voort te kunnen zetten. De heer *Van Doorninck* vraagt of de noodzaak van het instellen van een eigen bureau ook niet samenhangt met het wegvallen van de tot dusverre door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg verleende, administratieve medewerking. De *voorzitter* bevestigt zulks.

Wat de *tekst* van de nota betreft, concludeert de *voorzitter* dat de nota door de leden goed, maar ambitieus wordt gevonden. Naar zijn mening heeft het geen zin, een andere nota te schrijven; we moeten ons zelf die ambitie gunnen en proberen, de inhoud wáár te maken. De heer *Quarles* is het opgevallen dat in de tekst van de nota nog steeds het accent valt op de onroerende monumenten, terwijl de huidige publieke belangstelling ook sterk uitgaat naar de roerende monumenten. De *voorzitter* erkent dit, maar we moeten ons (voorlopig nog) wel houden aan de tekst van artikel 2 van de uit 1966 daterende Statuten, waarin alleen van onroerende monumenten sprake is. De heer *Schellart* vraagt zich af of een ongewijzigd laten van de inhoud van de nota de bereidheid van het Ministerie tot het verlenen van subsidie niet sterk zal doen bekoelen. De *voorzitter* acht inderdaad een aanvulling op de nota noodzakelijk; we zullen onze „eisen” wat moeten matigen en bezuinigingsmaatregelen overwegen. Dat zou b.v. kunnen door het aanstellen van een administratieve kracht in samenwerking met het Nederlands Architectuurmuseum.

Mevrouw *Cremers* vraagt of onze belangstelling inderdaad het monument *plus* zijn omgeving omvat. De *voorzitter* antwoordt bevestigend en verwijst naar het bepaalde onder hoofdstuk III, sub b, van de nota. Ook de heer *Kaajan* is van mening dat onze aandacht in sterkere mate zal moeten uitgaan naar de omgeving van het monu-

ment; ter illustratie wijst hij op de binnenstad van Amersfoort, waar het historische stratenpatroon in groot gevaar verkeert. De *voorzitter* meent dat voor het tot uitdrukking brengen van die aandacht toch wel het juiste moment moet worden gekozen. De heer *Van Eck* vraagt zich naar aanleiding van hoofdstuk III, sub a, tweede alinea, van de nota af, of de Bond niet beter op abstract niveau werkzaam kan blijven. Hij herinnert aan zijn lidmaatschap van de destijds door de Bond ingestelde commissie voor de buitenplaatsen; de conclusies van die commissie hebben doorgewerkt in de zgn. „Groene Nota”. De *voorzitter* erkent dit, maar hij zou toch wel op concrete punten willen inspelen, zij het „op niveau”. De heer *Sypkens Smit* dringt aan op het zoeken en volgen van een abstracte lijn, die niet mag „verzanden” in door plaatselijke actiegroepen naar voren gebrachte meningen, waarover in hoofdstuk III, sub b, onder 3, wordt gesproken.

De heer *Kuyper* vraagt naar het uitgeven van een „Nieuwsbrief” voor het doen van actuele mededelingen aan de leden. De *voorzitter* vreest dat daar voorlopig geen geld voor is. De heer *Quarles* zegt dat de redactie van het Bulletin zeer onder de indruk is van de service, die Drukkerij Brill verleent. Hij wil er bij het bestuur op aandringen, niet dan in de uiterste noodzaak van drukker te veranderen. De heer *Van den Berg*, die zitting heeft in de commissie ter begeleiding van de restauratie van Het Loo, tekent bezwaar aan tegen de passage in het commentaar van de redactie op blz. 139 van de juni-aflevering van het Bulletin, waarin wordt gesteld dat de Minister van C.R.M. de door de Tweede Kamer aanvaarde motie-Veder-Smit c.s. over de tuin van Het Loo naast zich heeft neergelegd. De heer *Van den Berg* meent dat de Minister wel degelijk uitvoering

heeft gegeven aan die motie, daar hij overleg heeft gepleegd met enkele deskundigen op het gebied van tuin- en landschapsarchitectuur. De heer *Van den Berg* dringt derhalve aan op het opnemen van een rectificatie in het eerstvolgende nummer van het Bulletin. Voorts is hij geschokt door de naar zijn mening door jhr. Van der Wijck in zijn artikel over de Tuinsculpturen op Het Loo (blz. 165 e.v. van de juni-aflevering van het Bulletin) ten onrechte gedane, scherpe persoonlijke aanval op de restauratie-architect van Het Loo en hij vraagt of ir. Baron Van Asbeck daarvan vóór de publicatie op de hoogte is gesteld, zodat hij zich daartegen had kunnen verweren. De *voorzitter* heeft de bewuste aflevering van het Bulletin niet bij de hand en de hoofdredacteur is helaas niet ter vergadering aanwezig, maar hij zegt de heer Van den Berg toe, deze zaak te onderzoeken.

(De voorzitter verlaat de vergadering, na de leiding te hebben overgedragen aan het bestuurslid drs. A. L. L. M. Asselbergs).

Op een desbetreffende vraag van de heer *Sypkens Smit* antwoordt de heer *Asselbergs* dat het bestuur zich voorstelt, de door de vergadering gedane suggesties ter kennis van de Minister van C.R.M. te brengen. De heer *Bonga* merkt op dat in de nota onder „uitoefening van de taak” (hoofdstuk III, sub c) drie punten worden genoemd. Naar zijn mening moet daar nog aan toegevoegd worden „het activeren, coördineren en realiseren van plannen voor een restauratie”. Tevens stelt hij voor dat de Bond overgaat tot de instelling van een jaarlijkse prijsvraag op dit terrein. De heer *Asselbergs* zegt toe dat de voorgestelde aanvulling en het idee van een prijsvraag in een vergadering van het bestuur zullen worden besproken en *sluit* dan te 22 uur de vergadering.

De wintervergadering van de KNOB zal vermoedelijk eerst op 15 april 1978 te Utrecht worden gehouden.

De band voor jaargang 75 van het *Bulletin KNOB* kan men thans bestellen bij Uitgeverij Brill te Leiden. Prijs f 8,—.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

GRONINGEN

Groningen

In aansluiting op de beide reeds beschreven campagnes (*Bull. KNOB*, 72 (1973), 93–97, en 76 (1977), 125–127) werd een derde onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de A-Kerk te Groningen verricht van 12 mei tot 2 juni 1977. Dit keer gold het een voor ons doel ingeruimd gedeelte van het met bomen beplante voorplein, ten Westen van de toren gelegen.

Zijn wij, op grond van de vorige onderzoeken, in grote trekken ingelicht over de driescapige kruiskerk welke de huidige A-Kerk vooraf ging en kort na het jaar 1247 tot stand moet zijn gekomen, over de westelijke beëindiging van dit bouwwerk tasten wij geheel in het duister en zal hierover door opgravingen alsnog opheldering dienen te worden verkregen.

Binnen het kader der herstelwerkzaamheden werd alvast de kans gegrepen enige sleuven te graven ten Westen van de toren. Deze toren werd in het jaar 1712 voltooid naar een ontwerp van Albert Meyer en kwam in de plaats van een andere, welke in 1710 was ingestort en met de bouw waarvan in het jaar 1673, naar een ontwerp van Abraham de Cock, een aanvang was gemaakt.

Tijdens het onderzoek bleek nu dat de bestaande toren rustte op de buitengewoon hechte fundering van een middeleeuwse toren, opgemetseld uit rode kloostermoppen van het formaat $8 \times 15 \times 30$ cm. Klaarblijkelijk had deze fundering tevens de uit 1673 daterende toren tot onderbouw gediend. Zij reikte aan de bovenzijde tot *c.* 40 cm beneden de huidige bestrating, op *c.* 4,15 m boven N.A.P. Evenals de kerk zelf, bleek men bij de torenbouw het beginsel van de grondverbetering te hebben toegepast. Ter plaatse van de kerk en haar omgeving bevindt zich een ruim 3 m dik pakket van sterk met humus, kogelpotscherven, huisdierbotten, mosselschelpen en ander afval verontreinigd zand. Rust deze ophogingslaag, waarvan de bovenste helft naderhand nog weer door ontelbare begravingen werd doorwoeld, onder en rondom de kerk ter diepte van gemiddeld 50 cm

boven N.A.P. op de ongeroerde, diluviale moederbodem, bewesten de toren dook de vaste grond zodanig weg dat deze op 15 cm beneden N.A.P. nog steeds niet werd waargenomen en kennelijk snel afdaalde naar het oerstromdal van de Drentse A.

De bouwers van de middeleeuwse toren namen geen enkel risico en getroostten zich de moeite, de opgebrachte aarde ten behoeve van de torenfundering tot een diepte te verwijderen, en door deugdelijker materiaal te vervangen welke voor ons in verband met de huidige, plaatselijke belemmeringen niet meer tot op de bodem bloot te graven viel.

De bovenste bewaard gebleven steenlaag van de middeleeuwse torenvoet reikt tot *c.* 40 cm beneden het tegenwoordige pleinplaveisel, overeenkomende met 4,15 m boven N.A.P. De onderste steenlaag van het soliede gedeelte der fundering ligt op 1,85 m N.A.P. Op een niveau van 2,75 m N.A.P. bleek de voeting op forse wijze in westelijke richting te gaan uitkragen. Mogelijk geeft deze verspringing aan op welke hoogte het maaiveld zich ten tijde van de torenbouw bevond. Daarmede zou dan een gedeelte van het opgaande werk der middeleeuwse toren tot een hoogte van bijna 1,40 m in de bodem bewaard zijn gebleven.

Onder de diepste lagen van het massieve metselwerk ving een pakket afwisselend aangebrachte lagen schoon zand en los gevleide kloostermoppen aan, welk pakket zich tot minstens 15 cm beneden N.A.P. in de ondergrond voortzette en moet zijn aangebracht in een cunet dat tevoren tot dit doel in de voordien ter plaatse sterk opgehoogde grond was uitgegraven. Beoelde moppen waren geen van alle meer gaaf en kennelijk van een ouder bouwwerk betrokken. De dikte varieerde van 8,5–9 cm, de breedte van 14–15 cm. Sommige brokken vertoonden profielen. Mogelijk zijn deze stenen afkomstig van de kapel welke in 1247 plaats moest maken voor de kruiskerk, dan wel van een ten behoeve van de toren verwijderd gedeelte van deze kruiskerk zelf. De beschreven vlielagen zetten zich in tussen in westelijke richting aanzienlijk verder uit

dan voor de toren alleen noodzakelijk zou zijn geweest. Voortgezet onderzoek deed ons tenslotte op het spoor komen van een aan de toren verbonden westelijke vóórbouw. Deze strekte zich tot *c.* 9,25 m bewesten de middeleeuwse torenvoet ing uit en bestreek in de richting noord-zuid juist dezelfde breedte als de huidige kerk met haar beide zijschepen. De uitbouw bleek op de noord-westelijke buitenhoek te zijn geschoord geweest door een overhoeks geplaatste steunbeer. Naar aan te nemen valt zal dit ook met de zuid-westelijke hoek het geval zijn geweest, waar voorshands geen graafwerk kon plaatsvinden. Tevens bleken er steunberen tegen de westgevel van de voorbouw te hebben gestaan, juist in het verlengde van de noorder en zuider zijmuren van de toren.

In ieder geval maakten toren en voorbouw deel uit van de 15de eeuwse kerk. Wij sluiten de mogelijkheid bovendien niet uit dat de toren ouder was dan de ten Westen daarvan opgetrokken voorbouw en in eerste aanleg zelfs reeds samen met de 13de eeuwse kruiskerk werd opgetrokken. In het laatste geval blijft evenwel onverklaard waarom de vleilagen van zand en bouwpuin zich ook ten Westen van de torenvoet in de ondergrond voortzetten. Anderzijds laten de tot ons gekomen afbeeldingen van de in 1671 deels verbrande toren duidelijk uitkomen hoezeer de toren door de westelijke aanbouw in de verdrukking was geraakt en men zich moeilijk kan voorstellen dat deze verwrongen situatie de bouwers van de toren meteen al voor de geest had gestaan.

Bedoelde afbeeldingen geven de middeleeuwse toren weer als een vrijwel ongelede, in doorsnede vierkante, bakstenen romp. Deze torse vervolgens een in doorsnede achthoekige, vermoedelijk houten opbouw waarin een carillon was opgehangen. Het geheel werd afgedekt door een bijzonder hoge en steile spits.

Rijksbouwmeester Peters heeft indertijd verondersteld dat de 13de eeuwse kruiskerk inderdaad reeds een westtoren rijk was, welke hij echter binnen de muren van de bestaande toren projecteerde. Voortgezet onderzoek zal ons, hopelijk, leren tot welke bouwfase de teruggevonden middeleeuwse torenvoet ing moet hebben behoord, en op welke wijze het voortlopen van de zo enorm diep stekende grondverbetering, ook bewesten deze torenfundering, kan worden verklaard. Het thans beschikbare terrein was te gering van oppervlakte om alle vragen op bevredigende manier te kunnen oplossen.

In de nacht van 1 op 2 mei 1671 sloeg de bliksem in de toren van de St.-Maartenskerk zowel als de A-Kerk. De schade in de eerste toren bleef betrekkelijk beperkt maar de tweede brandde tot op de stenen onderbouw volledig af. Wij hebben de indruk dat bij de herbouw in 1673 de stenen romp van de oude toren gehandhaafd bleef en het ontwerp van Abraham de Cock slechts het verhogen van de oude stomp betrof met een iets versmalde, eveneens rechthoekige bakstenen opbouw, welke op haar beurt als voetstuk diende voor een houten, achtkantige verhoging, waarop de architect het aandorst nog weer een achtkantige lantaarn te plaatsen, overgaande in een open gewerkte kroon met zeer hoge windvaan.

Meteen al schijnen velen het tuitelige ontwerp met wantrouwen te hebben aanschouwd. In 1674 reeds liet de stad een onderzoek instellen naar de soliditeit van het gevaarte en bevond zulke ernstige gebreken aan het opgeleverde werk dat de aannemer in de Poelapoort gevangen werd gezet, en zijn borgen aangesproken in de kosten der noodzakelijk gebleken voorzieningen.

In 1687 moesten opnieuw ingrijpende herstellingen worden uitgevoerd terwijl de toestand in 1710 zo bedenkelijk werd dat een commissie werd ingesteld teneinde op korte termijn raad te schaffen. Amper was het advies binnen of er vond een instorting plaats. Ook nu betrof deze ramp echter niet de middeleeuwse tors doch uitsluitend de bovenbouw van ná de ramp van 1671.

Men had nu wel genoeg van het geknutsel en brak ook de rest van de toren af, tot juist boven de grond. Voor de derde keer bleef de oude fundering echter dienst doen en had bouwmeester Meyer daar met reden voldoende vertrouwen in. De nieuwe toren, in 1712 gereed gekomen, werd weer even breed als de middeleeuwse en vertoont ook nu nog geen enkel spoor van verzakking.

Wat de westelijke aanbouw betreft, na de verwoestingen van 1671 werd deze niet meer hersteld en tot de grond toe gesloopt. Vervolgens schijnt men ter afscheiding van het kerkhof een zware muur te hebben gebouwd welke vanaf de noord-westhoek van de inmiddels ingekorte kerk schuins over het nieuwe voorplein liep. Deze muur was deels op zwerfkeien gefundeerd. Het wel uitzonderlijk grote exemplaar, niet ver vandaar vrij diep in de bodem aangetroffen en ten dele ontgraven, zal wel dienst hebben gedaan bij het funderen van een der hoekpunten der voor-

malige voorbouw. De kerkhofmuur schijnt weer te zijn verwijderd bij, of kort na de bouw van de huidige toren, waarvan het statige karakter enige asymmetrie aan de voet kwalijk verdroeg.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

FRIESLAND

Allingawier (Gem. Wonseradeel)

De eerste vermelding van Allingawier vindt men in de oudste kerkenlijst van het dekenaat Westergo alias Bolsward: „Alingwere”. Deze lijst is tot ons gekomen in een later afschrift maar moet zijn opgesteld in het midden van de 13de eeuw. Het suffix-„were” duidt al op het terpje waarvan de N.H. kerk en het omringende kerkhof een belangrijk gedeelte in beslag nemen. Een boommantel omzoomt het „lijkpad” en markeert het wijde landschap rondom. Aan de westzijde schoot er op de terp nog ruimte over voor de boerderij van de pastoor, de kosterwoning en een handvol huisjes bovendien.

Het naamtype Allingawier is kenmerkend voor de jongste categorie der Friese terpen welke de tijd niet meer hebben gehad tot dezelfde wasdom te geraken als hun oudere soms tot respectabele omvang en hoogte uitgegroeide soortgenoten. Verder dan de 10de eeuw reikt de historie van Allingawier dan ook stellig niet terug.

Voorheen lag het dorp aan het westelijke uiteinde van het voormalige Kerkmeer, alias „Tsjerkemar”, welk meer zijn naam wel aan de kerk van Allingawier te danken zal hebben gehad. Een smalle landengte scheidde het dorp aan de Westzijde van het veel grotere, eveneens drooggemalen Makkumermeer, waarmede het door een vaart in verbinding stond. Sinds er zo vele meren in het achterland van Staveren, Hindelopen, Workum en Makkum zijn drooggelegd valt het ons moeilijk zich een indruk te vormen van de ware doolhof van poelen, plassen en weteringen temidden waarvan Allingawier verscholen lag en waartussen men slechts over het water zijn bestemming bereiken kon. Voor een deel dankten al deze meren hun ontstaan aan het „moeren”, ter bereiding van het Friese zout, doch het is hier niet de plaats er zich langer in te verdiepen.

Een simpele jaartalsteen vermeldt het bouwjaar van de huidige dorpskerk: 1634. Uitbundiger is daarentegen de memoriesteen welke ons inlicht over de bouw van de aansluitende zadeldaktoeren: 1635. De kerkbouwers hadden met deze toren trouwens al rekening gehouden door een onderbreking in de westgevel uit te sparen.

Toren en kerk zijn opgemetseld uit donkerbruine baksteen van het formaat $5 \times 9,5 \times 21$ cm. Tufsteen of kloostermoppen zoekt men in het opgaande werk vergeefs. In vergelijking met de breedte (uitwendig *c.* 10,25 m) is de kerk nogal kort — *c.* 20,25 m, maar de oorzaak van deze gedrongenheid zal ons aanstonds duidelijk worden. Het gothiserende karakter van kerk en toren wekt de indruk als wilde de bouwmeester de herinnering aan een ouder bouwwerk be-waren.

Binnen het kader der in fasen uitgevoerde restauratie van kerk en toren voerden wij van 31 maart—4 april 1970 een eerste onderzoek uit, en wel buiten de kerk, aan de Oostzijde van de zeer gedrukt uitgevallen, driezijdige koorsluiting. Bij het grafdelven had men hier voortdurend last van een uitgestrekte, zware puinlaag welke de aanwezigheid van oude funderingen deed vermoeden (*Nieuwsbulletin KNOB* (1971), kol. 28).

Op 30 cm onder de grasmat stieten wij op de resten van een met gele klinkers ($3,5 \times 7,5 \times 17,5$ cm) geplaveid straatje. Dit paadje liep voorheen langs de zuidelijke zijmuur van de kerk doch zette zich eenmaal in oostelijke richting over verscheidene meters voorbij de huidige koorsluiting voort. Op gelijke diepte begon tevens een puinpakket door te schemeren dat was samengesteld uit mortel en vergruisde kloostermoppen. Het wigde van West naar Oost geleidelijk uit en helde met het oppervlak van het kerkhof in oostelijke richting af. Op een afstand van *c.* 5,5 tot 10 m buiten de koorsluiting vertoonde de puinlaag een plaatselijke verdikking, als betrof het hier een met puin aangevulde uitbraaksleuf van een muurfundering. Het mocht ons niet gelukken deze puinophoping in een vlak te vangen. Daartoe was het muurwerk te ondiep gefundeerd geweest en hadden de grafdelvers, de eeuwen door, de bovengrond te zeer doorwoeld.

Bij het wegruimen van de baksteenpuinstrook kwam, op een diepte van *c.* 90 cm, een zich tamelijk scherp aftekenende, ruim 1,5 m brede baan van vuistgrote zwerfkeijtes te voorschijn welke geen samenhang vertoonde met de baksteenstortingen en een oudere bouwfase scheen te representeren. Uiteindelijk bleken wij te doen te hebben met de fundering van een uit tufsteen opgetrokken absis van een zaalkerkje, waarvan de aansluitende zijmuren binnen de zijmuren van de huidige kerk gestaan schenen te hebben. Het oostelijke uiteinde van de meer ellips- dan

cirkelvormige, oostelijke uitstulping van de absis reikte tot 7 m buiten de bestaande koorafsluiting terwijl er geen aanwijzingen bestonden voor een verticale accentuering op de overgang van de eigenlijke absis naar de aansluitende zijmuren. Dit vloeiende beloop is eveneens kenmerkend voor de oudste bakstenen kerken in de Friese kuststreken zodat wij op grond van deze overeenkomst de teruggevonden tufstenen kerk te Allingawier zouden willen dateren in de tweede helft van de 12de eeuw.

De beide vleugelmuuren van het koor der huidige kerk waren met hun uitkragende fundering zonder meer over de keienbeddingen van de tufstenen kerkfundering heen gebouwd. Sporen van een uit kloostermoppen opgemetseld bouwwerk, dat de huidige nog weer vooraf ging, ontbraken ook hier. De breedte van het tufstenen kerkje, juist twee muurdikten smaller dan het daarboven opgetrokken bouwwerk, bedroeg, gemeten tussen de buitenkanten van de keienfundering, gemiddeld 9 m. Dit is voor een Friese tufstenen dorpskerk een vrij forse maat en een aanwijzing te meer dat het hier een „laat” exemplaar is. De door ons opgegraven tufstenen kerken onder de bestaande St.-Maartenskerken te Bolsward en Dokkum, beide eenmaal moederkerk van de dekenaten Westergo en Oostergo, waren bijvoorbeeld aanzienlijk smaller. Verrassend was het vanonder het puinbed tevens de voeting van een tufstenen altaar te ontdekken waarvan de onderste steenlagen juist diep genoeg waren aangelegd dat zij niet, tegelijk met de tufsteen van de kerkmuren, waren verwijderd. Dit laatste materiaal was namelijk volledig uitgebroken en had, naar aan te nemen valt, voor de bereiding van „tras” zulk een geldelijke waarde bezeten dat men zich de moeite had getroost de kerkmuren tot op de keienbaan uit te halen zodat er nog slechts tufgruis van restte. De altaaropbouw besloeg in de fundering een rechthoek van 145 bij 190 cm en raakte de fundering van de binnenronde van de absis zodat er maar heel weinig, mogelijk in het geheel geen ruimte bestond tussen de achterzijde van het altaar en de koormuur. De formaten van de tufsteenbroden benaderden die van forse kloostermoppen maar vertoonden onderling nogal enige verschillen.

In mei 1977 deed zich de gelegenheid voor het onderzoek binnen de muren van de bestaande kerk voort te zetten. Conform de verwachtingen werden de keienbanen van de tufstenen kerk langs de binnenzijde van de zijmuren zowel als de westgevel van de huidige kerk teruggevonden.

De keienbedden bleken een dikte van *c.* 65 cm te bezitten en op hun beurt weer te zijn aangebracht op een storting van gestampte schelpen of „skil”, ter dikte van gemiddeld 30 cm. Schelpgruis en keien waren gestort in een wigvormig cunet, uitgestoken in de onderliggende, vrij schone en zeer taaie klei van de kerkheuvel. Een toren schijnt de tufstenen zaalkerk niet rijk te zijn geweest. De lengte bedroeg, buitenwerks gemeten, *c.* 27 m, ergo juist drie keer de breedte.

Intussen rijst de vraag hoe het stond met de kerk waarvan het kloostermoppengruis afkomstig moet zijn geweest. Slechts op één plaats waren wij zo fortuinlijk een pover restant van deze tweede kerk in successie terug te vinden, en wel onder de noordelijke zijmuur van de bestaande kerk. Het gold hier de vier onderste, naar beneden zich vertandende lagen van een fundering, opgetrokken uit geel-rood gevlamde kloostermoppen van het formaat 8-9 × 16 × 32 cm. Deze fundering rustte slechts ten dele op de keienfundering van de tufstenen kerk en was, naar het ons voorkwam, aangelegd langs de buitenrand van het opgaande werk daarvan. Verzakkingen konden niet uitblijven en zullen de aanleiding hebben gevormd de eerste bakstenen kerk tot de grond toe af te breken. Bij de bouw van de derde kerk in 1634 heeft men de voorzorg genomen de nieuwe kerk te funderen op puingruis dat 80 cm diep de grond in ging, precies op de plaats nochtans van de voordien verwijderde voeting van de voorafgaande kerk. Dit gruis bestond uit een mengsel van mortel, zwerfkeijtes en brokjes geel-rode kloostermop.

Het is de vraag of men deze kerk in 1634 meteen reeds zo drastisch heeft ingekort. Herma M. van den Berg wees ons op een bericht uit de Leeuwarder Courant van 26 november 1783 waarin melding wordt gemaakt van het „afbreken van een eind choor en het wederopbouwen van den sluitingsmuur”. Hoewel wij niets in de bodem konden terugvinden van een ingekort gedeelte van de uit 1634 daterende kerk, evenmin als ons dit gelukte inzake de kloostermoppenkerk, zijn wij toch geneigd aan te nemen dat men de kerk in 1783 eerst haar tegenwoordige, duidelijk beknotte afsluiting bezorgde, temeer omdat de muurdikte van de huidige koorsluiting aanzienlijk geringer is dan die van de andere kerkmuren. De aanheling is zo zorgvuldig geschied dat uiterlijke sporen van deze operatie ontbreken.

Het aanleggen van de fundering van de 13de- of 14de eeuwse kerken, vlak naast en buiten een

voorafgaande tufstenen kerk, is niet een op zichzelf staand verschijnsel. Hoogst waarschijnlijk wenste men de te vervangen kerk zo lang mogelijk te blijven gebruiken en liet men deze tijdens de bouw van de opvolgende kerk staan tot het moment dat de afbraak niet langer kon worden uitgesteld, wilde de bouwerij voortgang hebben. Zo bijvoorbeeld te Deinum, waar men in de muren van de huidige, 13de eeuwse, bakstenen kerk de secundair gebezigde tufsteen van de voorafgaande kerk eerst aantreft boven een horizon welke vermoedelijk strookte met de aanzet der vensterrijen van de tufstenen kerk. Hoogst waarschijnlijk heeft de eerste bakstenen kerk een ingebouwde toren bezeten. Onmiddellijk onder de zerkenvloer in de „foartsjerke”, welke moest worden ontzien en niet in zijn geheel verwijderd, stieten wij althans op zeer diep stekende klippen van kloostermoppen welke moeilijk anders kunnen worden verklaard dan als de onderbouw van een dergelijke toren. Dergelijke constructies, pseudo-westwerken, in tufsteen zowel als baksteen uitgevoerd, moeten in de Friese kuststreken gedurende de 12de en 13de eeuw zeer in de smaak zijn gevallen. Onze opgravingen hebben allengs een veelvoud van het thans nog voorhanden aantal specimina opgeleverd, gelijk die te Anjum, Britsum, Hijum, Wierum, Vierum en Bedum.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

LITERATUUR

M. P. van Buytenen, „Het dekanaat Bolsward annex Utbirdum en Grandivorum”, *It Beaken*, XVII (1957), 84 e.v.

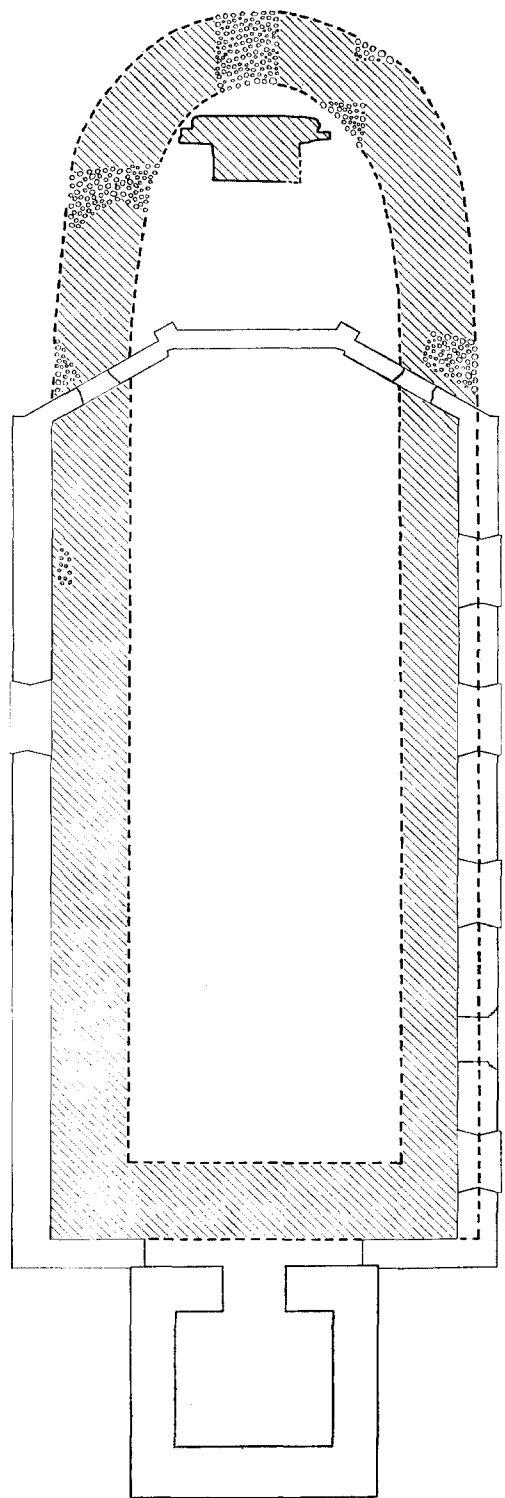
Herma M. van den Berg, „Oude bouwkunst in Wonseradeel”, *Geekunde Wûnseradiel*, Boalsert 1969, p. 226 e.v.

Over de -wiernamen: H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems*, I, Atlas, II, Tekst, Groningen 1963, p. 128 e.v.

Over de zoutwinning en het ontstaan der Friese meren: G. Elzinga, „Het verdrongen Esonstad; Werkelijkheid of „Dichtung””, *Jaarboek Fries Scheepvaartmuseum*, 1967 en 1968, p. 97 e.v. Tevens H. Halbertsma, „Esonstad — Dichtung of Wahrheit?”, *Ib.*, p. 85 e.v.

Over de verbouwing van de kerk te Allingawier in 1783; *Stads- en Dorpskroniek van Friesland (1700–1800)*, ed. G. A. Wumkes, I, Leeuwarden, 1930, p. 330.

Afb. 1. Plattegrond van de kerk te Allingawier.

0 5 10 m

GELDERLAND

Gendt (Gem. Gendt)

In maart 1977 stootte de heer A. Pauwels te Gendt tijdens het graven van een afvalkuil nabij de Angerensestraat aldaar op een Romeins graf. Voorzover aangesneden is de grafkuil verwijderd. De inventaris is zorgvuldig geborgen. Tijdens een verkenning kon een globale reconstructie van de inrichting van het graf verkregen worden. Het valt op dat de vondsten in de kuil op verschillende niveau's zijn aangetroffen; het graf is kennelijk in etages uitgegraven en ingericht. De hoeveelheid crematie was niet beduidend groot. Houtskool is niet gesignaleerd. De grafkuil is mogelijk vierkant, *c.* 1,00 m²; hij is 0,80 m diep gerekend vanaf het huidige maaiveld. Een afzonderlijk Romeins niveau valt ter plaatse niet waar te nemen.

De geborgen inventaris omvat: *gladwandig aardewerk* – 2 kruiken Brunsting t. 5b, *gevernist* – techniek b, beker Brunsting t. 2a, *ruwwandig* – 2 kommen resp. ca Gose 484 en ca Gose 485, een bord Brunsting t. 22b, *overig aardewerk* – olielampje, Evelein vorm A2, techniek IV, binnen drie concentrische cirkels op onderzijde bodem in reliëf EVCAR.

Het graf dateert globaal uit het midden van de 2de eeuw n. Chr. De vraag of het hier gaat om een geïsoleerd graf dan wel om het eerste signaal van de aanwezigheid van een grafveld kan nog niet beantwoord worden.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst)

Halvinkhuizen (Gem. Putten)

In december 1976 zijn diverse waarnemingen verricht tijdens de afgraving van een perceel grond aan de Hoge Einderweg onder Halvinkhuizen. Het terrein loopt hier in westelijke richting af. Een oud bouwlanddek van 0,75–1,00 m dikte rust op de restanten van een heidepodzol, op het hogere oostelijke gedeelte van het terrein echter op een bospodzol. Geheel aan de oostrand loopt het akkerdek uit tot een dikte van 0,30 à 0,40 m. De verkenningen hebben slechts betrekking op een vrij smalle strook, maar het aantal sporen dat kon worden gesignaleerd is indrukwekkend. De sporen dateren uit de Middeleeuwen, voorzover te preciseren uit *c.* de 12de eeuw. Dat een aantal van deze resten nog een wat oudere datum bezit mag intussen niet uitgesloten worden. Vanaf het midden tot het westelijk einde van het perceel konden greppels, enkele waterputten, kuilen van verschillende omvang en paalkuilen worden vastgesteld. Paalkui-

len kwamen relatief weinig voor; zij schenen in concentraties voor te komen. Eveneens bij elkaar in een NO–ZW verlopende rij, werden op het midden van het perceel zes beschoeide waterputten, type boomput, blootgelegd. Overheersend in het beeld zijn de greppels. De richtingen waarin deze lopen zijn globaal NO–ZW en NW–ZO. Er zijn greppels die in een rechte lijn, andere die iets gebogen over een lange afstand gegraven zijn. Andere bezitten een geringe tot zeer geringe lengte. Ook komt soms een onderbreking voor, een doorgang suggererende. Licht wisselende oriënteringen en oversnijdingen doen het bestaan van elkaar opvolgende greppelsystemen vermoeden. Vele sporen hebben een vulling die overeenkomt met de aanwezige akkergrond, tegeengaan op een zeer directe relatie met de eerste beakkering lijkt te wijzen. Moerasijzererts, vermoedelijk in de directe omgeving gewonnen, functioneerde kennelijk ook binnen het verband van al deze activiteiten: enkele fragmenten komen uit een greppel en een kuil. Het aardewerk, voorzover al waargenomen, is goeddeels inheems van karakter.

In welk licht deze verschijnselen gezien moeten worden is nog niet duidelijk. Een feit is intussen wel dat op enkele plaatsen in de omgeving (Ermelo-Horst, Harderwijk-Frankrijk) soortgelijke sporen van eenzelfde ouderdom eveneens onder een oud bouwlanddek tevoorschijn zijn gekomen.

Naast deze sporen vielen oudere te constateren, uitsluitend op het midden van het terrein en verder in oostelijke richting, d.i. op het hogere gedeelte, waar de Middeleeuwse sporen vrijwel ontbraken. Twee kuilen dateren uit het Laat-Neolithicum of de Vroege Bronstijd. Uit de Midden-Late IJzertijd tot Vroeg Romeinse tijd stammen de hierna volgende elementen. Een drietal vierpalige spiekers(?), een gesloten ronde kringgreppel, een hoekige niet gesloten greppel, in de vulling waarvan de fragmenten van een complete komvormige pot van aardewerk, en een rechthoekige kuil met crematie; tussen de crematieresten bevonden zich enkele snippers van verbrand vernist aardewerk of terra nigra met barbotineversiering, datering waarschijnlijk 1ste eeuw na Chr.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst)

Twello

Dankzij de welwillende medewerking van de grondeigenaren, jhr. mr. L. H. N. F. M. Bosch ridder van Rosenthal en de heer E. J. Berendse,

is het Leidse Instituut voor Prehistorie in de gelegenheid geweest om in het kader van een veldpracticum twee van drie dicht bijeengelegen grafheuvels in het Appensche Veld te onderzoeken (coördinaten 33E 204.35-465.82). De opgraving — die duurde van 18-29 april 1977 — werd gedaan op instigatie van drs. R. S. Hulst van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek met de vraagstelling of de betreffende heuvels inderdaad tumuli zijn, wat thans, voor wat betreft de beide onderzochte, volledig beaamd kan worden. Het onderzoek stond onder leiding van prof. dr. P. J. R. Modderman, geassisteerd door de heren J. P. Boogerd en P. van den Broeke, terwijl 8 studenten praktijk opdeden. Dankbaar gememoreerd dient te worden de medewerking, die wij in ruime mate ondervonden, van de boswachter, de heer J. de Kruyff.

Van de grootste, door ons nr. 1 genoemde, heuvel werd het ZW-kwadrant onderzocht. Daarbij bleek dat men ons jaren her vóór geweest was door een ongeveer O-W verlopende sleuf in de heuvel te graven. Het midden-west profiel gaf ons daardoor zeer weinig informatie. Het midden-zuid profiel bleek vrijwel geheel ongestoord te zijn. Duidelijk was te zien, dat de heuvel in ten minste 3 perioden is opgeworpen. Het mag niet worden uitgesloten dat daaraan nog 2 fasen of perioden moeten worden toegevoegd, maar daarover valt wellicht meer te zeggen na afsluiting van het pollenanalytisch onderzoek door mevr. dr. W. Groenman-van Waateringe van het Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam en/of het poriën-onderzoek van oude oppervlakken door het Instituut voor Regionale Bodemkunde te Wageningen. Vastgesteld is dat de grafheuvel in het ZW-kwadrant geen zgn. randstructuren heeft gehad. Een datering van het grafmonument is voorlopig zeer subjectief: het wordt niet uitgesloten geacht, dat de primaire bijzetting nog binnen de periode van de bekercultuur valt; de ophogingen kunnen zeer wel tot de Bronstijd gerekend worden.

De op één na grootste heuvel (2) was aan de ZO-zijde reeds sterk beschadigd. We hebben volstaan met het maken van profielen in deze oude afgraving. Het is gebleken dat we met een tweeperioden heuvel te maken hebben, waarbij de kernheuvel bestaan heeft uit een opeenstapeling van plaggen, die reikte tot over het grootste deel van een standgreppel. De rest van de greppel werd waarschijnlijk ingenomen door een staketsel om het afglijden der plaggen te voorko-

men. In eerste instantie heeft het grafmonument dus bestaan uit een cilindervormig aardwerk. Na egalisering van deze vorm door het vergaan van het houtwerk en de daarop volgende afspoeling heeft zich een vegetatieprofiel in het oppervlak ontwikkeld, dat naar aanleiding van een tweede bijzetting afgedekt is. De primaire bijzetting past op typologische gronden in de bekerperiode, een datering waarop controle door palynologisch onderzoek wordt toegepast.

I.P.L., Leiden (P. J. R. Modderman)

NOORD-HOLLAND

Texel (Gem. Den Burg) (centrum)

De afbraak van een pand aan de Binnenburg, in het centrum van Den Burg, bood de gelegenheid tot het doen van waarnemingen in de ondergrond. Hoewel een onderzoekje aanvankelijk dreigde af te stuiten op onwil van de eigenaar kon deze er uiteindelijk toch toe worden overgehaald de wederopbouw enkele dagen op te schorten. Met technische assistentie van de heer M. J. A. de Haan, die zich daarvoor uit de toen nog niet afgesloten opgravingen in uitbreidingsplan Den Burg-noordwest wist vrij te maken, werd op 7 en 8 oktober 1974 vanaf de Binnenburg, in de lengterichting van het perceel, een ongeveer 20 m lange sleuf getrokken en werden de in het profiel zichtbare verschijnselen opgetekend.

De Binnenburg vormt de westelijke begrenzing van het centraal in Den Burg gelegen kerkterrein. Samen met de Burgwal aan de noordzijde daarvan zou de straat een restant kunnen zijn van de Vroeg-Middeleeuwse ringwal, waarvan bij verscheidene vroegere onderzoekingen sporen werden gevonden (G. Jacob-Friesen, *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 1943, 223; W. A. van Es, *Nieuwsbull. KNOB*, 1967, 127-8). Een onderzoek in 1967, dat plaatsvond in de bouwput van het nieuwe raadhuis, leverde tevens sporen op van een buiten de wal gelegen dubbele grachtencirkel.

Het meest bevredigende resultaat van de waarnemingen aan de Binnenburg was wel dat beide grachten daar in de sleuf werden aangetroffen. Het zuidwestelijk kwart van de grachtencirkel kan hiermee zonder veel moeite worden gereconstrueerd. Voor een binnen de binnenste gracht gelegen wal werden aan de Binnenburg geen aanwijzingen gevonden: gezien de situatie daar zou deze onder het wegdek moeten liggen. Tegen de Binnenburg aan bevond zich op de ongestoorde zandige ondergrond (Den Burg ligt op

een dekzandrug) een 1,80 m dik pakket, bestaande uit een tweetal zandige (akker?)lagen zonder vondsten, met daarop een *c.* 1 m dik pakket nederzettinglagen met houtskool en leemplekken, dat grotendeels Laat-Middeleeuws moet zijn, waarop recent verstoorde bovengrond. De binnenste gracht had een breedte van *c.* 3 m, was ingegraven door de beide (akker?)lagen en was ten opzichte van de top van deze lagen *c.* 1,40 m diep. De buitenste gracht lag *c.* 4 m daarbuiten, had vrijwel dezelfde diepte en was minstens 8 m breed: de buitenzijde kon door het herhaaldelijk afkalven van de sleufwanden en het gevaar dat dit voor de belendende percelen opleverde niet worden bereikt. Beide grachten blijken met opzet gedempt: onder in de vulling bevond zich een laag zandige plagen, waartussen opvallend veel veldkeien, die weer was afgedekt door een meer dan 1 m dik humeus zandig pakket.

Het onderzoek leverde geen met zekerheid als Vroeg-Middeleeuws te beschouwen vondsten op. Nederzettinglagen op de gedempte grachten en een van daaruit in de vulling ingegraven waterput en hutkom, beide met zodenwanden, worden door steengoed in de 14de eeuw gedateerd. De grachten zelf zullen niet veel eerder zijn gedempt. In de vulling werden een wandfragment draaischijfaardewerk met radstempelversiering, steengoed en moeilijk te dateren kogelpotscheren gevonden. Voor de laatste mag een Vroeg-Middeleeuwse datering niet worden uitgesloten.

Het dempen van de grachten kan in verband staan met een uitbreiding van het dorp in de tweede helft van de 14de eeuw (verg. Van der Vlis, 1977, 72-6).

LITERATUUR

W. A. van Es, „Texel: Wezentuin”, *Bulletin KNOB* 1967, 127-8.

K. H. Jacob-Friesen, „Sachsenburg auf Texel”, *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 223 (17 jan. 1943).

J. A. van der Vlis, *'t Lant van Texsel*, Den Burg, Texel 1976 (2de druk).

R.O.B., *Amersfoort* (P. J. Woltering)

Texel

Door de R.O.B. is een archeologische veldverkenning („Landesaufnahme”) uitgevoerd op een deel van het eiland Texel. Het onderzoek vond plaats in de perioden 24 februari-11 april en 8-24 december 1975. De eerste van de voorlopig jaarlijks uit te voeren aanvullende verkenningen, op terreinen die door verschillende omstandigheden niet of onvoldoende verkend konden worden, vond plaats van 1-17 december 1976.

De veldverkenning sluit aan bij eerder onderzoek: de kartografische inventarisatie van het eiland in 1967 (Van Tent/Woltering 1973) en de opgravingen in een omvangrijk nederzettingsterrein aan de noordwestrand van Den Burg in 1967 en 1971/1975 (Woltering 1975). Het onderzoek beslaat de Pleistocene kern van Texel (het noordoost-zuidwest verlopende gebied van keileemopduikingen en dekzandruggen tussen Oost en Den Hoorn), en het grootste deel van het vóór *c.* 1600 ingepolderde aangrenzende mariene gebied (de polders Koogerveld, Middelsekoog, Eversteekoog, Gerritsland en Het Burger Nieuwland aan de noordzijde; De Hemmer, De Naal, Buitendijk, De Kuil, Het Hoornder Nieuwland, De Grie en Het Wezenspijk aan de zuidzijde; en de mariene zone langs de waddendijk, tussen Oost- en Zuid Haffel). De 15de-eeuwse inpoldering Polder Waal en Burg werd niet verkend. Aan de westzijde wordt het verkende gebied begrensd door jonge duinen, die de drie Kooger-polders gedeeltelijk hebben overstoven, elders door de 19de-eeuwse inpolderingen.

Het totaal te verkennen gebied is ruim 55 km² groot, waarvan tot nu toe slechts een deel (naar schatting 20-30%) kon worden belopen. De belangrijkste oorzaak hiervan is dat het merendeel van de Texelse landbouwgronden in grasland ligt, dat voor de veldverkenning nauwelijks mogelijkheden biedt. Bovendien kon een aantal akkerpercelen door het erop aanwezige gewas en door onwil van de eigenaren (nog) niet worden verkend. Ondanks deze en een aantal andere beperkende factoren (zie verder) kan de veldverkenning als succesvol worden beschouwd.

De geregistreerde vondsten beslaan vooral de periode Late Bronstijd/Vroege IJzertijd - Late Middeleeuwen. Eerdere perioden zijn waarschijnlijk wel vertegenwoordigd met verspreide vuursteenvondsten, die op het moment nog niet afdoende zijn gedetermineerd. Aardewerkvondsten treden vanaf de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd op, vaak in zodanige concentraties dat de aanwezigheid van een nederzetting mag worden verondersteld. Inclusief de sinds de kartografische inventarisatie bekende terreinen en de opgegraven vindplaats bij Den Burg zijn van Texel nu ongeveer honderd nederzettingen bekend. Een aantal daarvan heeft vondsten uit meerdere perioden opgeleverd.

Onderstaand voorlopig overzicht geeft per periode het aantal nederzettingen dat nu van Texel bekend is. Het aantal dat de bij Den Burg-noord-

west opgegraven nederzettingen daarin hebben is steeds tussen haakjes aangeduid. Terreinen die meerdere perioden omvatten zijn voor elke periode opnieuw meegeteld.

Late Bronstijd-Vroege/Midden IJzertijd: 26 nederzettingen (Den Burg NW 11).

Late IJzertijd-Romeinse Tijd: 74 nederzettingen (Den Burg NW 7). Hiervan hebben er 9 (Den Burg NW 3) Romeinse importen opgeleverd.

Vroege Middeleeuwen: 12 nederzettingen (Den Burg NW 1). Hiervan hebben er tenminste 7, waaronder Den Burg NW) zowel Merovingische als Karolingische vondsten opgeleverd.

Late Middeleeuwen: 36 nederzettingen (Den Burg NW 5). Hierbij zijn inbegrepen de dorpen Oosterend, De Waal, Den Burg, De Westen, De Koog en Den Hoorn.

Het is waarschijnlijk dat sommige dicht bijeen gelegen vondstenconcentraties, die hier afzonderlijk zijn opgesomd, in werkelijkheid tot dezelfde nederzetting zullen behoren.

De geologische ligging van deze vindplaatsen komt overeen met het verspreidingsbeeld van de kartografische inventarisatie. Ze ontbreken in het uitgestrekte keilemplateau van Hoge Berg, Noord- en Zuidhaffel, en in het mariene en duingebied. De enige uitzondering hierop vormen, voor zover nu beoordeeld kan worden, de Laat-Middeleeuwse dorpen Oud Den Hoorn en De Koog, die op duinzand liggen. De positie van een op diverse 16de-eeuwse kaarten afgebeelde, in 1367 gebouwde steenoven aan de waddendijk ten noordoosten van Oost kon met vrij grote zekerheid worden gelokaliseerd aan de hand van een opvallende concentratie baksteenpuin in de akker (verg. Van der Vlis, 1970, 74, 91). Of het eveneens op 16de-eeuwse kaarten voorkomende dorp Borcamer (verg. Schoorl 1973, 59-60; Van der Vlis 1976, 91) in de duinen ten westen van Den Hoorn nog als „Wüstung” aanwezig is kon nog niet worden vastgesteld.

Naast het huidige landgebruik zijn er verscheidene andere factoren die de mogelijkheden van een veldverkenning op Texel beperken. Het is duidelijk dat de geologische situatie grenzen stelt. Een aanzienlijk deel van het verkende gebied was tot in de Late Middeleeuwen onderhevig aan zeeïnvloeden en duinvorming. Oudere dan Laat-Middeleeuwse vondsten kunnen daar nauwelijks aan de oppervlakte worden verwacht.

Dat ook in de niet door de zee en duinvorming aangetaste gebieden het huidige oppervlak

niet overal meer overeenstemt met het oorspronkelijke is vooral door de opgravingen bij Den Burg duidelijk geworden. Binnen de grenzen van het onderzochte gebied blijkt het landschap daar drastische veranderingen te hebben ondergaan door: zandverstuivingen in de IJzertijd (hierdoor zijn nederzettingssporen op sommige plaatsen geërodeerd of bedekt met een stuifzandlaag); ophogingen van tell- en terp-achtig karakter in Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen (deze hebben vooral de hoogste delen van het terrein beïnvloed); ophoging met een dun esdek in de Late Middeleeuwen; egalisaties tijdens een in de 50er en 60er jaren uitgevoerde ruilverkaveling.

In welke mate deze factoren buiten het opgravingsterrein een rol spelen is nog niet duidelijk: prehistorische stuifzanden zijn alleen binnen de opgraving gevonden; opgehoogde nederzettingsterreinen zijn van verscheidene andere plaatsen bekend, maar hun verspreiding is nog niet systematisch onderzocht; dunne esdekken komen waarschijnlijk algemeen voor maar zijn niet gekarteerd; egalisaties in het kader van de ruilverkaveling komen in heel het verkende gebied verspreid voor. Een toetsing van de veldverkenningresultaten aan die van de opgraving wordt door deze onzekerheden bemoeilijkt. Wanneer de verhoudingen binnen het opgegraven gebied representatief zijn voor de situatie elders op Texel dan is wel zeker dat de veldverkenning tot nu toe maar een klein deel van het nog aanwezige totaal aan vondstconcentraties aan het licht heeft gebracht. Het is de bedoeling om door middel van aanvullende verkenningen in de komende jaren nog zoveel mogelijk van het tot dusver niet belopen gebied in het onderzoek op te nemen. Dat ook het weidegebied mogelijkheden biedt — het grasland wordt periodiek gescheurd en opnieuw ingezaaid — is bij de aanvullende verkenning in december 1976 al gebleken.

De veldverkenning is uitgevoerd door de heren M. J. A. de Haan en G. van Haaff. Zij werden in 1975 tijdelijk geassisteerd door amateur-archeoloog G. Alders.

LITERATUUR

H. Schoorl, *Zes honderd jaar water en land*, Groningen 1973.

W. J. van Tent, P. J. Woltering, „The distribution or archaeological finds on the island of Texel, province of North-Holland”, *Berichten R.O.B.*, 23 (1973) 49-63.

J. A. van der Vlis, *'t Lant van Texsel*, Den Burg,

Texel 1976.

P. J. Woltering, „Occupation history of Texel I. The excavations at Den Burg: preliminary report”, *Berichten R.O.B.*, 25 (1975), (ter perse).

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering)

Wieringen

Door de R.O.B. is van 15–25 november 1976 een archeologische veldverkenning („Landesaufnahme”) uitgevoerd op het voormalige eiland Wieringen. De belangrijkste overwegingen bij dit onderzoek waren de volgende. Wieringen vertoont in geologisch opzicht veel overeenkomst met Texel: beide eilanden hebben als kern een aantal keileemopduikingen, die plaatselijk tot dicht onder het oppervlak komen, en die zijn bedekt en omringd door licht golvende dekzanden. Daarbuiten, onder *c.* 1 m + N.A.P., bevindt zich een door zee-erosie en -sedimentatie beïnvloed gebied, waarvan de inpoldering sinds de Late Middeleeuwen heeft plaatsgevonden. Door onderzoek van verschillende aard (opgravingen, veldverkenningen) is de laatste jaren veel archeologisch materiaal van Texel bekend geworden. Op de pleistocene gronden gaan bewoningsporen, mogelijk zonder onderbrekingen, terug tot de Midden-Bronstijd. Verspreide vondsten (voornamelijk vuursteen) gaan terug tot het Laat-Palaeolithicum. Van Wieringen ontbraken oudere dan Laat-Middeleeuwse vondsten tot nu toe vrijwel. De veldverkenning leverde, ondanks beperkingen van verschillende aard, een mogelijkheid deze situatie op juistheid te toetsen, maar heeft het verspreidingsbeeld uiteindelijk niet wezenlijk veranderd.

De resultaten zijn als volgt: tot de verspreide vondsten behoren, naast een aantal nog niet nader gedetermineerde fragmenten bewerkt vuursteen van mogelijk Mesolithische en/of Neolithische ouderdom, mogelijk IJzertijd-aardewerk van 2 vindplaatsen, Vroeg-Middeleeuws aardewerk van 5 vindplaatsen (waarvan 2 met nog onzekere datering), Laat-Middeleeuws aardewerk van 29 vindplaatsen.

Drie vondstconcentraties kunnen voorlopig als nieuwe nederzettingenplekken worden opgevat. Eén ervan, met onder meer twee fragmenten geometrisch versierd aardewerk, kan in de Vroege IJzertijd gedateerd worden. Twee op korte afstand van elkaar gelegen concentraties, die waarschijnlijk tot één complex behoren, bevatten zowel Karolingsch als later Middeleeuws mate-

riaal (draaischijfaardewerk met radstempelversiering, Pingsdorf, Paffrath, vroeg en laat steengoed). Een vierde concentratie van uitsluitend Laat-Middeleeuws materiaal (waaronder Pingsdorf) bevond zich op een afgegraven terrein ten noorden van Oosterland, op korte afstand van een reeds bekende vindplaats van Laat-Middeleeuwse waterputten (Van der Heide 1962).

Het, in vergelijking met de verkenningen op Texel, geringe aantal vondsten van Wieringen is zeker voor een deel te wijten aan het feit dat vrijwel alle landbouwgronden er in grasland liggen. Hierdoor kon maar een zeer klein deel (naar schatting 5%) van het voor onderzoek in aanmerking komende oppervlak worden belopen. Een vergelijking met de situatie op Texel suggereert echter tevens een relatie tussen vondstverspreiding enerzijds en bodem en topografie anderzijds. Het merendeel van de Texelse nederzettingenvondsten komt van de dekzandgronden onder *c.* 5 m + N.A.P., terwijl de hogere keileemplateaus (Hoge Berg, Noordhaffel, Zuidhaffel) een vrijwel vondstloos gebied vormen.

Het zou moeten worden onderzocht in hoeverre een vergelijking met Texel werkelijk opgaat. Wanneer dat wel het geval blijkt dan volgt eruit dat de prehistorische en vroeg historische bewoning ook op Wieringen in hoofdzaak op de topografisch betrekkelijk laag gelegen, niet door keileem in de ondergrond beïnvloede dekzanden gezocht moet worden. Het zijn juist deze gronden die op Wieringen nog slechts in beperkte mate aan de oppervlakte voorkomen: als een smalle, vaak vrij steil aflopende zone tussen de centrale keileemplateaus en het door de zee beïnvloede gebied (zie Pons 1962).

Een andere factor die de resultaten van de veldverkenning kan hebben beïnvloed is het feit dat op Wieringen in de 40er jaren een ruilverkaveling is uitgevoerd. Over aard en omvang van het daarbij behorende grondverzet zijn nog geen gegevens voorhanden.

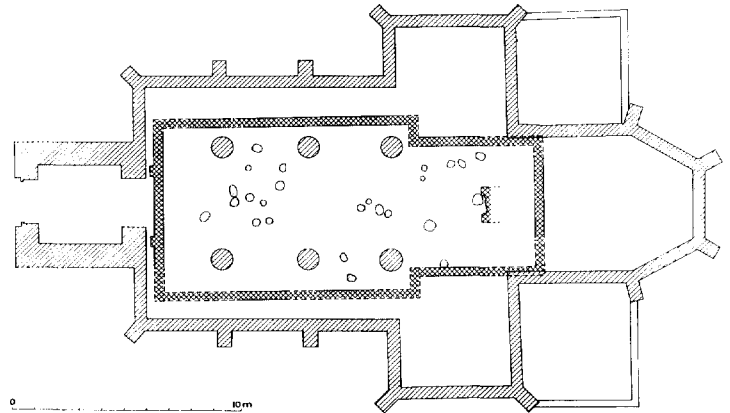
De veldverkenning is uitgevoerd door de heren M. J. A. de Haan en G. van Haaff.

LITERATUUR

G. D. van der Heide, „Over de wording en bewoning van Wieringen”, *West-Frieslands Oud en Nieuw* 29 (1962), 187–98.

L. J. Pons, „Wieringen, hoe het eiland met zijn bewoning werd en is”, *West-Frieslands Oud en Nieuw*, 19 (1962), 159–86.

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering)

Afb. 2. Plattegrond St.-Clemenskerk te Gerwen. Binnen de bestaande kerkmuren zijn de omtrekken aangegeven van een voorafgaand, bakstenen zaalkerkje met versmald, rechthoekig koor. Bovendien een aantal paalkuilen van nog oudere datum. (Opmeting A. van Pernis. Tekening H. Simon).

NOORD-BRABANT

Gerwen (Gem. Nuenen, Gerwen en Nederwetten)

St.-Clemenskerk

Op een onbebouwd, boomloos terrein verheft zich de troosteloze, dichtgespijkerde bouwval van wat enige jaren geleden nog de parochiekerk van Gerwen uitmaakte. Bedoelde kerk is een basiliek in zakformaat en voorzien van een dwarsschip, driezijdig-gesloten koor en massieve westoren. De kerk verkreeg haar huidige, uiterlijke gedaante goeddeels in het jaar 1612, nadat men een uitgebrande ruïne weer van een nieuw dak en vensters had voorzien. Bij deze herstelling schijnt men voor het overige wel de beide dwarsschepen te hebben verhoogd en gelijk getrokken met middenschip en koor. Inwendig onderging de kerk tegen het einde van de vorige eeuw ingrijpende wijzigingen door het aanbrengen van een vervaarlijk dikke koek van pleisterwerk, met de bedoeling het kerkgebouw inwendig haar gotisch karakter te hergeven.

In afwachting van de hoog nodige restauratie verrichtte de R.O.B. van 1 februari tot en met 11 maart 1977 een onderzoek binnen de muren. Op grond van het feit dat de parochie Gerwen sinds mensenheugenis St.-Clemens tot patroon had bezeten, de daarvan afgesplitste middeleeuwse parochie van het aangrenzende dorp Stiphout St.-Trudo, werd wel de mogelijkheid geopperd dat de historie van het kerspel Gerwen terugreikte tot aan het optreden van St.-Willibrord in de Brabantse dreven. Tevens werden banden verondersteld met St.-Trudo, de stichter van het

klooster te St.-Truiden. Uitgesloten is dit alles weliswaar niet maar ieder bewijs ontbreekt. Juist omgekeerd mist men Gerwen en Stiphout in de pauselijke bul uit 1108 waarin de abt van St.-Truiden zijn rechten en bezittingen in Brabant laat bevestigen. Evenmin worden beide parochies opgesomd in de oudste charters van het kapittel te Cortessem, gedateerd 1238, 1244 en 1294, en kunnen zij pas in de 14de eeuw aan de bezittingen van vermeld kapittel zijn toegevoegd.

Toch lieten sommige onderzoekers zich niet uit het veld slaan en postuleerden de eerbiedwaardige ouderdom van de parochie Gerwen uit de wetenschap dat de oppervoogd van St.-Truiden, graaf Hendrik I van Limburg (1082–1119), kans had gezien het in hem gestelde vertrouwen deernlijk te beschamen. En als hij zich dan niet zelf had vergrepen aan Gerwen en Stiphout, dan toch zeker diens onder-voogden, hetzij graaf Gislebert II van Duras en Loon (1084–1136), hetzij diens zoon, graaf Otto II (1114–1146). Over alle drie figuren slaakt abt Rodulfus (1108–1138) in niet mis te verstane bewoordingen tenminste zijn verzuchtingen! Omdat vervolgens het kapittel van Cortessem naar alle waarschijnlijkheid zijn rechten te Gerwen en Stiphout verworven had uit bezit, dat voorheen de graven van Loon had toebehoord, zag men kans de nogal tuitelige manier van herleiden aldus af te ronden tot een min of meer sluitende constructie. Met spanning werd dan ook uitgekeken naar een bevestiging door middel van de spade.

De in 1612 herstelde basiliek dateert, zoals al opgemerkt, uit de 15de eeuw, afgaande op de

uiterlijke kenmerken van het monument. Het is intussen niet de eerste kerk ter plaatse geweest. Op geringe diepte beneden de bestaande kerkvloer kwamen de resten van een leenvloer te voorschijn welke geenszins strookte met de muren van de basiliek maar weer wél met de be waard gebleven grondvesten van een ouder zaalkerkje. De resten der zijmuren van dit kerkje bleken deels nog voorhanden onder de zijbeuken van de bestaande kerk, halverwege de beide rijen kolommen en de buitenmuren van deze zijschepen. Plaatselijk waren bedoelde funderingen opgeruimd waar zulks nodig was geweest in verband met de zeer soliede aanleg der nieuwe kerkfunderingen, in het bijzonder onder de kolommen van de basiliek. De bouwers daarvan hadden zich namelijk de moeite getroost de nieuwe funderingen niet alleen bijzonder breed aan te leggen maar ook grondverbetering toe te passen. Daartoe had men de oude funderingen verwijderd, de door begravingen geroerde grond tot op de vaste bodem uitgegraven, en de aldus ontstane putten weer aangevuld met afwisselende lagen schoon zand met baksteenpuin. Daar, waar de oude funderingen konden blijven zitten had men deze toch veelal omver getrokken in een tot dit doel naast deze oude funderingen uitgegraven greppel. Bij de nieuwe funderingen staken de oude wel bijzonder schriel af — zonder enige uitkraging aan de voeting was de muurdikte nergens groter dan 40 cm terwijl zij slechts op een simpel bed van baksteengruis rustten.

De voorgevel van het eerste bakstenen kerkje verrees eenmaal op *c.* 30 cm ten Oosten van de voorgevel, resp. oostelijke torenmuur van de opvolgende basiliek. De oude voorgevel was verzwaard met lisenen, te oordelen naar de twee teruggevonden, uit de geveelfundering springende aanzetten aan weerszijden van de veronderstelde westelijke toegang. Andere lisenen of beren ontbraken.

Onmiddellijk ten Westen van de fundering van het bestaande altaar, op de scheiding van dwarsschip en koor, kwam de onderbouw van een ouder altaar aan het licht. Dit oudere altaar stond tegen de oostmuur van het koor der voorafgaande kerk en zal daar ongetwijfeld bij hebben behoord. Voor het overige was het oudere koor rechtgesloten en ten opzichte van het schip versmald. De totale lengte van de bakstenen zaalkerk bedroeg *c.* 16 m, de schipbreedte 8 m, de koorbreedte, overeenkomende met de lengte, 4 m. Als bouw materiaal waren rode bakstenen gebruikt van het formaat $5,5 \times 12,5 \times 25$ cm.

Uit deze formaten valt af te leiden dat het eerste bakstenen kerkje beslist niet ouder kan zijn geweest dan de tweede helft van de 14de eeuw.

De vraag rijst nu of er ter plaatse niet vóór het midden van de 14de eeuw een nóg oudere kerk kan hebben gestaan. Op juist dezelfde plek hoogst waarschijnlijk niet. In de eerste plaats leverde de ondergrond binnen de kerkmuren daar geen enkel spoor van op. In de tweede plaats pleitte een betrekkelijk groot aantal grafkuilen tegen een dergelijke veronderstelling, welke onder de funderingen van beide bakstenen kerken staken, dan wel door deze funderingen werden doorsneden. Aan de andere kant moet bij dit oudere grafveld nochtans een kerk of kapel hebben behoord, welke eenmaal in de onmiddellijke nabijheid van de huidige kerk verrees. Voor de aanwezigheid van een ter zijde gestaan hebbende kerk pleit voorts de vondst van brokken oersteen, alsmede twee kubusvormige stukken tufsteen met zijden van gemiddeld 35 cm in het vierkant, toegepast in de fundering van het oudere altaar. Ten einde het kerkje of de kapel, behorende bij de groep begravingen onder de beide bakstenen kerken, op te sporen werd een sleuf gegraven, 16 m lang en haaks op de zuidmuur van de buitenmuur van het zuider zijschip der basiliek gericht. Deze sleuf leverde op *c.* 12 m afstand van de kerk de uitgebroken fundering van een kerkhofmuur op. De sleuf doorsneed bovendien verscheidene grafkuilen, ook buiten de voormalige kerkhofmuur. Op *c.* 60 cm beneden het huidige maaiveld begon hier en daar het ongeroerde zand al door te schemeren terwijl het terrein van zuid naar noord over de volle lengte van de sleuf amper 40 cm opliep. Van andere bouwsels werd geen spoor waargenomen, noch van steen, noch van hout. Wegens gebrek aan tijd moest van het graven van een dergelijke sleuf aan de noordzijde van de kerk voorshands worden afgezien. Niettemin hebben in en om de bestaande kerk vóór de bouw van de eerste bakstenen zaalkerk met versmald koor toch ook andere menselijke activiteiten dan louter begraven plaatsgevonden. Binnen de kerkmuren tekenden zich namelijk een vrij groot aantal paalkuilen af. Het gelukte evenwel niet deze paalkuilen tot een zinvol geheel te configureren. Voorts dient te worden gewezen op de vondst van een fragment van een Romeinse dakpan, welke echter tegelijk met de tufsteen vanuit een Romeins ruinveld kan zijn aangevoerd. Iets meer houvast heeft men wellicht aan het handvol Karolingische potscherven, verstrooid aangetroffen tussen de me-

nigte van laat-middeleeuwse aardewerkscherven, in hoofdzaak late kogelpotten en Rijnlands steengoed uit de 14de-15de eeuw.

Recht bevredigend zijn de uitkomsten derhalve niet geweest. Daartoe zou het terrein in een wijde kring rondom de bestaande kerk aan een nader onderzoek dienen te worden onderworpen maar daarmede zouden de nu eenmaal veel beperkter doeleinden van een bescheiden kerkopgraving als de onderhavige verre zijn overschreden. Toch spreken wij de hoop uit dat het hiertoe eenmaal alsnog komen mag.

LITERATUUR

A. M. Frenken, *Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten, 's-Hertogenbosch* 1948 (Uitgave van het Prov. Gen. voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant).

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

Meerveldhoven (Gem. Veldhoven)

De steeds wijder om zich heen grijpende uitbreiding van het dorp Veldhoven over het grondgebied van het aangrenzende Meerveldhoven vormde in 1976 aanleiding tot twee nood-opgravingen. In de eerste plaats een grafveld uit het Merovingisch-Karolingisch tijdperk. In de tweede plaats de standplaats van de voormalige parochiekerk van Meerveldhoven, eertijds gewijd aan St.-Lambert. Deze terreinen liggen hemelsbreed amper 400 m van elkaar verwijderd. Bij de bouw van de eerste kerk of kapel van Meerveldhoven gaf men er kennelijk de voorkeur aan de „heidense” begraafplaats te mijden en de gestorven Christenen elders een laatste rustplaats te bereiden.

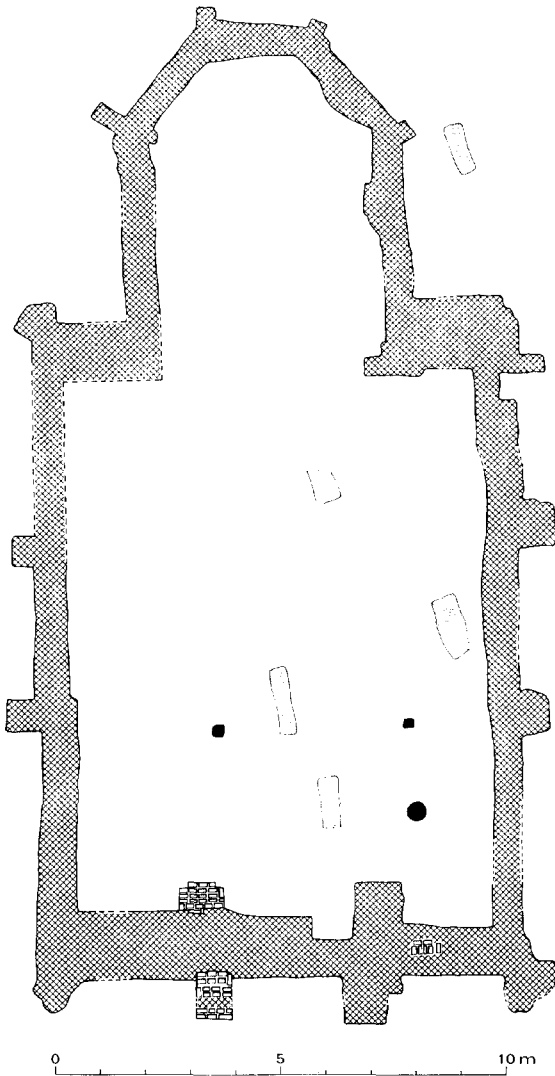
De parochie Meerveldhoven — het dorp wordt voor het eerst in de 13de eeuw vermeld en heet dan „Mirfelt”, „Merefelt” — behoorde aan het St.-Lambertuskapittel te Luik doch wanneer het kerspel werd gesticht weten wij evenmin als wanneer het kapittel de kerk verwierf.

Op de oudste kadastrale plans springt duidelijk naar voren hoe het kerkterrein gevat ligt binnen de driehoek van wegen welke eenmaal de kern van het dorp Meerveldhoven uitmaakte. Het kerkhof, dat als zodanig tot 1895 in gebruik bleef, heeft een onregelmatige vorm en grenst met de noordzijde aan de Polkestraat. Aan de oostzijde bevond zich voorheen de brandvijver terwijl het kerkhof voor het overige werd ingevat door de erven der boerenhoeven welke langs de driehoek van wegen geschaard stonden.

De kerk werd in 1803 gesloopt, nadat een zware storm in het jaar 1800 de toren omver ge-

worpen en in de kerk had doen belanden. De nieuwe kerk werd niet op dezelfde plek herbouwd maar elders. Te weten daar waar enige steenklompen de herinnering hadden bewaard aan de kapel van Maria ter Eyken, de zogenaamde Kapelledries, aan een driesprong op nog geen 400 m afstand ten zuid-oosten van de St.-Lambertskerk. Het gedurig voortschuiven der nieuwe woonwijken naar het oude middelpunt van Meerveldhoven en de daarop vooruitlopende aanleg van nieuwe wegen en straten vormde gereede aanleiding voor een groep amateur-archeologen uit de naaste omgeving naspeuringen te doen naar mogelijke resten van de parochiekerk eer het kerkhof in de verdrukking mocht komen te raken. Onder toezicht van de provinciaal-archeoloog voor Noord-Brabant, G. Beex, werd het onderzoek aangevat op 30 januari 1976 en gedurende de weekeinden voortgezet tot begin april. Nadat wij poolshoogte waren gaan nemen leek het ons verstandiger verder graafwerk achterwege te laten en het onderzoek op te schorten totdat de R.O.B. dit op royaler voet kon overnemen. Dit laatste geschiedde van 12 tot en met 27 juli 1976.

Er is verwarring geweest tussen de St.-Lambertskerk en de Mariakapel. De in 1803 ingewijde parochiekerk stond naast de ruïne van de Mariakapel en kreeg de H. Maagd tot patrones terwijl de parochie St.-Lambert als schutsheilige behield. In 1888 schijnt men deze ruïne te hebben verwijderd teneinde ruimte te scheppen voor wéér een nieuwe parochiekerk. Deze werd in 1889 in gebruik genomen en stond naast de kerk uit 1803, welke eerst werd afgebroken nadat de nieuwe was ingewijd. In 1953 kwam de bestaande parochiekerk gereed, op de plaats van de kerk uit het jaar 1888/1889. De dagboeken van de bekende oudheidkundige P. N. Panken, bewaard in het Eicha-Museum te Bergeyk, bevatten notities, vergaard tijdens een voetreis op 20 mei 1889. Deze notities heeft Panken naderhand weer verwerkt in zijn hs. *Beschrijving van Brabantsche torens, kerken en kapellen*, eveneens in vermeld museum voorhanden. Panken had op zijn voetreis ten huize van de onderwijzer Jacques Cuijpers te Zeelst inzage gekregen van een hs. uit 1829, waaruit ook Cuijpers in zijn geschriften heeft geput. Dit hs. behelst een afschrift van een hs. uit 1818, dat op zijn beurt weer stoelde op een vermoedelijk originele tekst uit 1685 of daaromtrent. Volgens deze tekst nu werd er in het jaar 1269 — het kan ook 1265 geweest zijn — te Meerveldhoven in de takken

Afb. 3. Plattegrond voormalige St.-Lambertskerk te Meerveldhoven, gem. Veldhoven. Aangegeven is tevens een groep graven, ouder dan de vermoedelijk in 1579 gebouwde en in 1803 afgebroken kerk, benevens een drietal paalgaten. (Tek. H. Simon. Opmeting A. van Pernis).

van een eik een (pijpaarden) Mariabeeldje gevonden. Deze eik stond ter plaatse van de latere „Kapelledries”. De vinder nam het beeldje mee naar huis maar kon niet beletten dat het op geheimzinnige manier steeds weer naar de oude plaats terugkeerde, waarbij de voeten van Maria met slijk werden besmeurd. Nadat het beeldje bovendien allerhande genezingen had bewerkstelligd kortte men de takken van de eik in en

bouwde er in 1296 een — houten? — kapel om heen. Vergroot en in steen herbouwd wordt deze „Nova Capella ter Eyken” het eerst in 1497 vermeld. De kapel — ergo niet de parochiekerk — vormde het doelwit van pelgrimages tot uit Frankrijk toe. De grote dag was 2 juli, wanneer het feest van Maria visitatie werd gevierd. Meerveldhoven stond dan vol met wagens en karren terwijl er tenten werden opgezet om alle bedevaartgangers te kunnen herbergen. De kapel stond en hing vol met krukken, windsels en andere ex-voto's.

De verovering van Den Bosch in 1629, uitlopende op de Vrede van Munster, maakte een einde aan al het vertier te Meerveldhoven. De parochiekerk werd in 1648 toegewezen aan de Calvinisten, de eik omgehouden, de kapel vertimmerd tot woning der beide „geuze-kusters” en tenslotte afgebroken. Het beeldje was bijtijds in veiligheid gebracht naar het kasteel te Blaarthem en keerde in 1803 vandaar naar de nieuwe parochiekerk terug, waarin het sindsdien opgesteld is. Tot 1796 hadden de R.K. parochianen een eigen kerk ontbeerd en zich met noodvoorzieningen moeten behelpen. Wij vernamen reeds dat zij slechts enkele jaren van de herkrege parochiekerk hebben kunnen gebruik maken en in 1803 een nieuwe kerk bouwden.

De opgravingen op het in 1895 verlaten kerkhof leverden, behalve ontelbare, tot c. 1,60 m beneden het huidige maaiveld reikende grafkuilen, de aftekeningen op van met baksteenpuin aangevulde uitbraaksleuven. Deze puinbanen weerspiegelden klaarblijkelijk de funderingen van de in 1803 gesloopte parochiekerk. Het beeldder sleuven strookte namelijk volkomen met de afbeelding van de voormalige kerk, zoals deze getekend staat in het schetsboek van de landmeter Hendrik Verhees uit het jaar 1788. Dit schetsboek wordt bewaard in het Archief der Paters Capucijnen te 's-Hertogenbosch. Wij hebben hier te doen met een eenvoudig bouwwerk, een zaalkerkje met blinde voorgevel, een versmald, naar het Oosten driezijdig gesloten koor en op de nok een klokkentorentje, dat deels op de voorgevel rust. Conform de teruggevonden funderingen waren tegen de vier hoeken van het schip overhoekse beren geplaatst. Vier beren schoorden ook de vier hoeken van het koor, twee beren ieder de beide zijmuren van het schip en nog eens twee stel beren, binnen zowel als buiten de kerk, de voorgevel met het torentje daar boven. De afbeelding van Verhees, in combinatie met de teruggevonden resten en het for-

maat der baksteen (5 × 11 × 23 cm) duiden op een 16de-eeuws bouwwerk. In dit verband past een, door ons verder niet gecontroleerd bericht volgens hetwelk Meerveldhoven eerst in 1579 een eigen parochiekerk zou hebben verkregen.

Aan de andere kant kan men er toch moeilijk vrede mee hebben dat de inwoners van Meerveldhoven gedurende de middeleeuwen hun kerkelijke plichten steeds te Zeelst zouden moeten hebben vervullen. Wij verwachtten dan ook dat het 16de eeuwse parochiekerkje gebouwd was op de resten van een oudere kerk of kapel, al dan niet met de rechten van een kerspelkerk begiftigd. In dit opzicht gaf de oude kerkplaats zijn geheimen evenwel zeer onwillig prijs. Het handvol vormeloze tufsteenbrokken, gevoegd bij het éne tufsteenbrood dat wij opgroeven (8 × 19 × 27 cm) is niet voldoende om op grond daarvan een tufstenen kerkje te mogen postuleren. Aftekeningen van een ouder bouwwerk in de ondergrond vielen niet te ontwaren. Hoogstens kan in dit verband worden gewezen op een nogal zonderling brok metselwerk van rode baksteen (6 × 12 × 20 cm), dat onder de oostelijke helft van de noordelijke zijmuurfundering van de 16de eeuwse kerk stak. Het was gericht NNW-ZZO. Een houten kapel, waarvan alle sporen waren uitgewist bij de bouw van de 16de eeuwse kerk? Misschien, maar daar konden dan de luttel paalkuilen, zonder aanwijsbare samenhang binnen de fundering der 16de eeuwse kerk

waargenomen, niets mee van doen hebben. Meer houvast boden nog enige zeer diep stekende graven, zowel buiten als binnen de 16de eeuwse kerk, alle op dezelfde manier georiënteerd maar duidelijk afwijkend van de latere gravengroep, welke dezelfde richting vertoonde als de 16de eeuwse kerk. Het ziet er niet naar uit dat wij ooit nog eens antwoord zullen bekomen op de vragen welke de opgravingen 1976 open gelaten hebben. Voor het overige wijzen wij er op dat in de ondergrond van het kerkterrein, zowel als in een wijde kring daarbuiten, scherfjes Merovingisch en Karolingsch aardewerk zijn opgegraven, conform aan en contemporain met het aardewerk dat de doden in het nabij gelegen grafveld werd meegegeven. De kern van het dorp Meerveldhoven kan zijn historie in ieder geval tot de Vroege Middeleeuwen doen terugreiken. Over de rustplaats van de heidense Meerveldhovenaren behoeft tenminste geen onzekerheid te bestaan!

LITERATUUR

Jacques Cuijpers, *Onze Lieve Vrouw ter Eijk te Meerveldhoven*, Zeelst 1888.

G. P. van de Berg, *Het mirakuleuze beeldje van Meerveldhoven*, Campina, I(1971) p. 213 e.v.

J. H. C. Biemans, *Speurtocht naar de oude kapel van Meerveldhoven*, De Rosdoek 1976, p. 25 e.v.

W. C. M. van Nuenen, *Bedebruizen te Meerveldhoven*, De Rosdoek 1977, p. 3 e.v.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

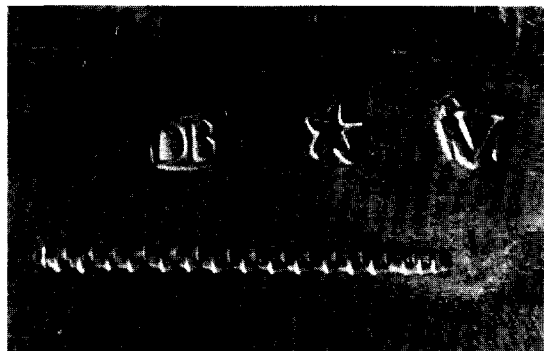

RECTIFICATIE

In *Archaeologisch Nieuws* van het *Bulletin KNOB* van jaargang 76, afl. 3, 1977 dient op pag. 181, 2e kolom, 13e regel van onderen Muiden i.p.v. Weesp te staan.

TENTOONSTELLING MAASTRICHTS ZILVER TOT BEGIN 19de EEUW

Het Bonnefantenmuseum te Maastricht hoopt einde 1978 een tentoonstelling te organiseren van het Maastrichtse zilver. Evenals in andere steden is men bezig een zo volledig mogelijke documentatie aan te leggen over de zilversmeden en hun werken. Het Maastrichtse zilver is gekeurd met een meestersteken, een vijfpuntige ster als stadskeur en een jaarletter (zie afbeelding). Wij verzoeken iedereen die in het bezit is van dergelijk zilver of weet waar het zich kan bevinden, dit aan de „Zilvercommissie” van het Bonnefantenmuseum te berichten. Opgaven worden vanzelfsprekend met de nodige discretie behandeld.

„Zilvercommissie” Bonnefantenmuseum,
Bonnefantenstraat 4,
Maastricht, tel. 043-19941

Bij de dienst Gemeentewerken, afdeling Binnenstad van de hoofdafdeling Stadsontwikkeling, is vacant de functie van

BOUWHISTORICUS

Hij zal in teamverband worden belast met:

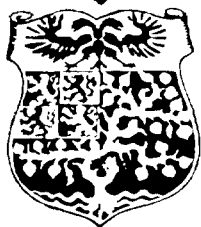
- het leveren van bijdragen met betrekking tot het cultuurhistorisch aspect ten behoeve van bouwkundige en stedenbouwkundige plannen
- het onderzoeken en documenteren van bouwhistorische zaken en het stimuleren en doen uitvoeren van archeologisch stadskern-onderzoek.

Gedacht wordt aan een bouwkundig ingenieur — afstudeerrichting restauratie —, of een gelijkgerichte academische opleiding. Belangstelling op archeologisch gebied en enige ervaring strekt tot aanbeveling.

Aanvangssalaris; afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring $\pm$ f 3.000,— bruto per maand.

Inlichtingen tel. (073) - 155719 (Ir. C. van Aalst) of 155704 (H. Kwaks).

Sollicitatie aan de chef van de afdeling Personeelszaken, Stadskantoor, Wolvenhoek 's-Hertogenbosch.

Gemeente

's-Hertogenbosch

De STICHTING VRIENDEN DER GELDERSCHE KASTEELN en de STICHTING HET GELDERSCH LANDSCHAP

bezitten thans samen 20 grotere en kleinere kastelen en historische landhuizen in Gelderland, sommige met inhoud aan antiek meubilair, schilderijen enz., sommige met historische parkaanleg. Bij enige zijn restauraties in uitvoering of in voorbereiding. Uitbreiding van bezit in de naaste toekomst ligt in de verwachting.

In de gecombineerde personeelsformatie van beide stichtingen kan geplaatst worden een

DIRECTIE-ASSISTENT KASTEELBEHEER

TAAK:

Het assisteren van de directeur bij en het geleidelijk zoveel mogelijk overnemen van:

- het beheer van het bezit in algemene zin en het bij gelegenheid onderhandelen over uitbreiding van dit bezit,
- het museale beheer van enige ingerichte en open gestelde kastelen en in sommige gevallen (her)inrichting van kastelen,
- het begeleiden van restauraties,
- het beheer van de historische tuinen en het adviseren omtrent het beheer van de historische parken,
- het geven van publiciteit aan het werk der stichtingen op het gebied van kastelen, historische landhuizen, hun inhoud en hun tuinen en parken,
- het onderhouden van externe contacten op dit gebied (deelnemen in commissies e.d.).

GEDACHT WORDT AAN IEMAND MET:

- bij voorkeur voltooide universitaire opleiding als (kunst)historicus met brede, vooral ook cultuurhistorische belangstelling,
- kennis van of voldoende belangstelling voor kastelen en historische landhuizen, hun architectuur en geschiedenis, kunstnijverheid van middeleeuwen tot en met 19de eeuw, historische tuin- en parkaanleg, portretkunst, genealogie en heraldiek,
- goede uitdrukkingsvaardigheid in woord en geschrift,
- goede beheersing van de moderne talen,
- aanleg tot het onderhouden van goede contacten en bekwaamheid in leiding geven en organiseren,
- enige jaren ervaring op het gebied van monumentenzorg of museumbeheer,
- bereidheid in een kleine organisatie allerlei werk aan te pakken,
- bovenal een grote mate van enthousiasme om zich met alle kracht in te zetten voor een veel omvattende en veel eisende maar ideële taak.

Een psychologisch onderzoek behoort tot de selectieprocedure.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, n.o.t.k.

Bezoldiging volgens overheidsnormen en status van ambtenaar in de zin van de Pensioenwet.

Bij gebleken geschiktheid kan aanstelling tot adjunct-directeur volgen.

Sollicitaties onder bijvoeging van een curriculum vitae en een recente foto kunnen worden gericht aan de directeur van de stichtingen, de heer D. J. G. Buurman, kasteel Zypendaal, Zypendaalseweg 44, Arnhem, die bereid is telefonisch nadere inlichtingen te verstrekken (085-420944).

REGISTER BULLETIN KNOB 1976

- Aa, A. J. Van der, 238
Aanbidding van de herders, 107, 114
Aanbidding van de 3 koningen, 81, 96, 106, 111
Aäron, 77, 78
Abraham, 63-67, 81, 83, 88, 108, 110, 113, 114
 Abruzzi, 146
 Aduard, 216
 Aertss, Pauwels, 213
 Aich, kerk, 73
 Alatri, 146
 Albemarle, graaf van, 5
 Albert, prins van Saxen-Teschen, 119
 Albertus, Aartshertog, 210
 Almonde, Philip van, 171
 Alpen, 145
 Ameide, 218
 Amersfoort, R.O.B., 235
 Amsterdam, 1, 5, 8, 97
     Centraal Laboratorium voor onderzoek van
     voorwerpen van Kunst en Wetenschap, 98, 99,
     105, 111
     Driebaarsjes, de, 7
     Gemeente archief, 6, 119
     Gemeentelijke archiefdienst, 3, 4, 6
     Muloord, 7, 8
     Nieuwe kerk, 104
     Overtoom, 7
     Rijksmuseum bibliotheek, 168
 Ancona, 149, 155, 156
 Andechs, kerk, 77
 Andijk, Gelderse hoek of Venhoek, 173
 S. Angelo, 147
 Antwerpen 120
     Kon. Academie voor Schone Kunsten, 120
 Apeldoorn, Het Loo, zie: Loo, Het
 Apennijnen, 145
 Arnhem, Gemeente Museum, 168
 Arnhem, Johan van, 166
 Arno, 145
 Arquennes, 120
 Asam, familie, 85
 Ascoli Piceno, 155
 Assisi, 140, 143, 146, 149
 Atlas Beudeker (Londen British Museum), 2, 6
St. Augustinus, 77, 78, 103

Bacchus, 6, 174
 Bachiene, W. A., 59
 Bari, 145, 149
 St. Bartholomeus, 233
 Beieren, 85
 Beieren, Geissel-Pullach, 85
 Beieren, Karel Albert van, 85
 Benevento, 146
 Bergamo, 140, 149, 155, 156, 164
 Berlijn, 147
 Bethlehem, 107
 Beudeker, Christoffel, 1-8
 Beuren (Beieren), Michaëlskerk, 72, 84, 85
 Bienfait, Anna, 1, 2, 3, 6, 7
 Blaeu, J., 209, 211
 Blenheim Palace, 194, 196
 Bleyswijck, Dirck Van, 209
 Bloemendaal, J. van, zie: Blommendaal, Jan
 Blommendaal, Jan, 165, 168, 171, 177
 Bohemen, 85
 Bologna, 144, 146, 156, 158, 159, 160, 163, 164
     Palazzo d'Accursio, 158
     Solferino, 162
 Bonn, 85, 86
     Kreuzbergkirche, 85, 86, 88, 103
     Landesmuseum, 110
     Hl. Stiege, 85
 Bosch, Jeroen, 210
 Bosch, graaf J. van den, 240
 Boxhoorn, M. Z., 209, 210
 Brakel, admiraal van, 171
 Brauw, monument de, 171
 Bresser, J. de, 208
 Briel, den, Grote Kerk, 171
 Brock, Ingrid
     Entwicklung der Stadterhaltungspolitik in Ita-
     lien, 140-165
 Bröcker, H., 81, 83, 111
 Brouwer, T., Veenhuizen, De voormalige syna-
     goge, 240
     Een voormalige synagoge in Sliedrecht, 241
 Brühl, Schloss, Heiliggeistkapelle, 85-88
 Bruin, Claas, 1-8
 Brussel, 210, 212
 Burlington House, 119

 Calabrië, 146
 Campanië, 144
 Capua, 144, 146
 Catania, 145
 Cats, J., 2
 Ceres, 6
 Champ, 196
Christus, 72, 73, 75, 76, 81, 85, 102, 107, 109,
     112, 114
     Hemelvaart, 69, 71, 73, 78, 87, 102

REGISTER

- Kruisiging*, 65, 70, 71, 94, 107, 114
Laatste oordeel, 79, 80, 81, 83, 88, 91, 94, 109, 111, 114
 Rechter, 82
 Cincinnatus, 6
 Clemens August, keurvorst van Keulen, 85, 87
 Cleopatra, 6
 Clingendaal, 7
 Como, 146, 149, 157, 158, 160, 161, 164
     Casa Bazzi, 159, 160, 161
     Dom, 157
     S. Fedele, 157
     Palazzo Sangiuliani, 161
 Copis, Johanna Maria de, 82
 Copis, Marie-Catherine-Josèphe de, 82
 Cort, Peter de, 211
- Dalen, graaf Hendrik van, 233
 Danckerts, Cornelis (III), 6
 Danckerts, Justus, 6
David, koning, 73, 78, 93, 98, 109, 114
 Delft, 208, 209, 215
     Armamentarium, 209, 210
     Arsenaal, 171
     vml. Clarissenklooster, 209
     Doelen, 209
     de Geer, 209
     Gemeente archief, 209
 Delft, Kruithuis, 208, 209
     Kruithuis van de Republiek, 209
     Kruithuis van de Staten van Holland, 209, 210
     Oude Delft, 209
     Paardemarkt, 209
     de Schie, 209
 Dendermonde, 119, 120
 Dierixen, Dierick, 203, 212, 213
 Dijck, J. van den, 63, 70, 71, 75, 76, 77, 88, 98, 99, 103, 114
 Doorn, H. W. van,
     Brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 192
 Drenthe, 216
 Driebergen, Sparrendaal, 197
 Drunen, A. van,
     Het kruithuis van 's-Hertogenbosch, 200-216
 Dubois, Jean Baptiste, 119, 120
 Dubois, Joseph, 119
 Duchesne, Achille, 196
 Duhamel, Allard, 210
 Duitsland, 86, 110, 114, 115
 Dungen, Alberto van den, 211
 Dur, Joris, 210, 211
 Durgerdam, Vuurtoreneiland, 173
- Ebbelaer, Joannes, 165-168, 171-173, 175, 177
 Eck, Aert van, 211
 Egensburg, 5, 7
 Engeland, 5, 7
 Erm, 14
 Erp, 213
Esau, 6
Esther, 77, 78
 Etrurie, 146
 Eupen, 87
 Europa, Zuid, 89
 Eys, 87
     kerk, 61
- Ferrara, 160, 163, 164
 Fierlants, François, 211
Flora, 6, 170
 Foligno, 144
 Folkema, J., 3, 4
 Francesco di Giorgio, 154
 Frederik, Prins, 240
 Frederik Hendrik, prins, 214
 Frederiksoord, 240
- Gabriel, Engel*, 85
Galathea, 166
 Galland, Georg, 210
 Ganay, graaf Ernest de, 196
 Geertrui, zusters van, 209
Geest, Hl., 70, 78
 Gelderland, hertogdom, 5
 Gent, 119, 120
 Geritz, Adriaan, 213
 St. Gerlachus, 60, 62, 73, 75-78, 81-83, 87-88, 91, 106, 113, 114
 St. Gerlachus, altaar, 62, 111
     grafmonument, 62, 63, 108, 111, 113
 Geuldal, 59
 Gildehaus, 237
God de Vader, 70, 72, 73, 78, 102
 Goeree, Jan van, 3, 6
 Goetghebuer, P. J., 119, 120
Golgotha, 94, 95
 Goossens, Hans, 213
 Goossens, J., 76
 Gosewijn IV, heer van Valkenburg, 60
 St. Gotthard-pas, 158
 't Goy (gem. Houten), 239
     boerderij „de Zemelen”, 239
     R.K. kerk, 239
 's-Gravenhage, 82, 83, 91, 94, 112, 171
     Alg. Rijksarchief, 203, 215
     Alg. Rijksarchief, depot Schaarsbergen, 214, 215

REGISTER

- buitenplaats Clingendael, 197
 Hoge Raad van Adel, 112
 Kon. Huisarchief, 119
 Mauritshuis, 171
 S. Gregorio (Latium), 145
 Griensven, Rogier van, 208, 209
 Groenendaal, buitenplaats, 197
 Groningen, 216
   St. Martinuskerk, 216
   Rijksarchief, 216
 Gubbio, 140, 142, 156, 164

 Haaksbergen, St.-Pancratiuskerk, 233-239
 Haarlem, 9, 10, 120
   De Baan, 9
   Camperlaan (Paviljoenslaan), 9, 10
   Gem. archief, 119
   Grote Houtweg of Dreef, 9
   de Hout, 12
   Kleine Houtweg, 9
   Het Paviljoen (vml. Hofstede Welgelegen)
     9-13, 119-120
 Haarlemmertrekvaart, 1, 6, 7
 Hannover, 171
 Haren, 213
 Harris, Walter, 168
 Heinsberg, abdij, 60, 61
 Henis, Jan, 210
 Hermans, François, 63
 Hermans, Louis, 62, 63, 68-76, 88, 102, 104,
   114
 Herreyns, Daniel, 120
 's-Hertogenbosch, 202, 208-211, 213, 215
   Baselaarsbolwerk, 213
   de Boom, 213
   Gasthuiskapel, 202
   Gemeente-archief, 200, 209
   Gemeentewerken, 200-202, 204, 207, 213
   St. Gertruisluis, 210
   St. Janskerk, 203
   Kruithuis, 200-216
   de Moriaan, 116
   Orthenbinnenpoort, 208, 209
   Orthen-uitgang, 210
   Stadhuis, 208
   Zuid-Willemsvaart, 214
 Hezenmans, L. C., 208
 Hieronymus, 77, 78, 103
 Hoensbroek, kasteel, 117
 Holland, 110, 114
 Hollestelle, Johanna, Een andere kijk op een
   oude baksteen, 121
 Hoog Hzn, G. de, 92

 Hooghe, Romeyn de, 165, 166, 167, 173, 174,
   176
 Hope, Henry, 9, 10, 13, 119
 Houten, 239
   buitenplaats Heemstede, 197
 Houthem, St.-Gerlachuskerk, 59-119
   Karthuizerklooster, 93
   kasteel St. Gerlach, 61
   klooster St. Gerlach, 82
   Norbertinessenklooster, 60
   Swalmenderstraat, 93
 Hoven, Jan van, 1, 5, 6
 Hunze, 216
 Huygens, Constantijn, 2
 Huysum, Jan van, 4

IJssel, rivier, 199
 Immerzeel, J., 119
Isaak, 63-67, 69, 83, 88
 Isabelle, aartshertogin, 210
 Italië, 140-165
 Italië, Zd., 145
 Ittervoort, R.K. kerk, 74, 76, 110

IJssel, rivier, 199
 Janse, H., Dertiende-eeuwse baksteenfabricage,
   14
   Kap en toren van de Gerlachuskerk te Hout-
   hem, 115-118
 Jansen, Gerhard, 82, 91, 92, 93, 112
 Jansen, Leonard (abt), 61, 87
 Janssen, Marcelis, 213
 Jefferson, 119
 Jerusalem, 60, 81
 Jockgrim (Pfalz), Ludwigstrasse 23: 117
 Joegoslavië, 147
 Johannes, apostel, 95
 Johannes, elect van de kerk van Utrecht, 216
 Joris, Hl., 77, 78
 Jozef II, 61
Judith, 77, 78

 Kensington, Gardens, 193
 Kethel, kerk, 171
 Keulen, 86-88, 110, 114, 141
   keurvorst van, 85
 Klaarkamp, Cisterciënerabdij, 216
 Kloeber, Maria de, 82
 Knechtsteden, abdij, 61, 87, 88
 Kuile, E. H. ter, Het Paviljoen bij Haarlem na-
   der beschouwd, 9-13
 Kurvers, H. H. J., Conservering en restauratie
   van wand- en gewelfschilderingen in de kerk
   van St.-Gerlachus te Houthem, 89-115

REGISTER

- Kuyper, W., Schijnvoets „nette schets” van Christoffel Beudekers lustplaats Soelen teruggevonden, 1-8
- Laken, 119
- Latium, 145, 146
- Le Blanc, P. M., De Gerlachuskerk te Houthem en haar monumentale beschildering, 59-89
- Leende, St.-Petruskerk, 239
- Leersum, Rijksinstituut voor Natuurbeheer, 192
- Leeuwput, Jacob van de, 211
- Leiden, Prentenkabinet, 168-172
Universiteitsbibliotheek, 171
- Le Nôtre, A., 7
- Leusink, J., 235
- Leviathan*, 82
- Limmel (Maastricht), kasteel Bethlehem, 116
- Lindenlauff, Abraham, 87
- Lodewijk XV, koning, 94, 111
- Lodewijk Napoleon, koning, 13, 120
- Lombardije, 159, 160
- London, British Museum, 2, 5, 6, 8
Hyde Park, 193
- Loo, Het, Paleis, 5, 6, 165-178, 192-200
Park, 192-200
Rijksmuseum, 192, 194, 195, 199
Venusfontein, 165, 166, 174, 176, 177
- Loreto, 149
- Loudon, epitaaf voor, 171
- Lucanië, 146
- Luik, 86
- Luther, M., 6
- Maastricht, 60, 63, 88, 114
Dinghuis, 117
Dominikanenkerk, 116
O.L. Vrouwekerk, 63
- Mallum, 237
- Maria*, 78, 82, 85, 87, 95, 102, 110, 112
Annunciatie, 85, 111
Hemelvaart, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 87, 102, 110
- Maria Theresia, keizerin, 85
- Marken, 167, 173
- Marot, Daniel, 7, 166, 168
- Martinus, St., 81, 91, 112
- Maurits, prins, 216
- Meerssen, 59, 93, 105
- Merwede, Beneden-, 241
- Merz, Anton, 85
- Messina, 145
- Michael, aartsengel*, 82
- Midlaren, 216
- Milaan, 156
- Molfetta, 156
- Montefeltro, vorst van, 150
- Montoyer, 119
- Moriab, berg*, 65
- Moucheron, I. de, 5
- Mozes*, 77, 78
- München, 144
- Münster, 86
Clemenskerk, 85, 87, 88
- Münster, bisschop van, 85
- Muller, juffrouw, 7
- Murillo, 76
- Mussolini, B., 141
- Napels, 145
- Narcissus*, 166
- Nederlanden, Zuidelijke, 61
- Neeritter, 110
- Nervi, 141
- Neurenberg, 140, 163
- Nijvel, 120
- Noë*, 76, 78
- Noordendorp, 174
- Noordlaren, 216, 232
St.-Bartholomeuskerk, 216, 233
Hervormde of Oude Kerk, 216-233
- Norg, 240
- Oene, Hervormde kerk, 115
- Ommerschans, 240
- Oonate, Terese de, 82
- Oortman, Jan, 7
- Ortegat, kasteel, 120
- Orvieto, 140
- Padua, 151
- Palermo, 145, 156
- Parijs, 120
- Paulus, apostel*, 77, 78
- Paye, 119
- Pelt, familie van, 61
- Pelt, Franciscus van, 61, 69, 78, 104
- Pesaro, 154
- Peters, Herman, 212
- Petersburg (aan de Vecht), 6, 7, 8
- Petersem, Priorin Isabel de, 82
- Perier, F., 173-174
- Perugia, 140, 146
- Petrus, apostel*, 77, 78, 81
- Pius IV, paus, 150
- Plas, J. van der, 175
- Plas, Pieter van der, 165, 168, 170, 171, 174, 175
- Plettenberg, familie, 87

REGISTER

- Plettenberg, graaf van, 87
 Po, rivier, 145
 Por, Jacob, 91, 92, 95, 112, 113
 Praag, 85
Putto, 66, 67
- Rademaker, Abraham, 3, 6
 Rafaël, 76
 Ravenschot, priorin Isabella van, 60-61, 69, 78, 104
 Regensburg, 85
 Rehrmann, Anna Catharina, 87
Remus, 169
 Ribbergh, E., 91
 Rinsumageest, 216
Rijn, rivier, 199
 Rimini, 154
 Roermond, 63
     Groot Seminarie, 93
     Karthuizerklooster, 61
 Rogout, Petrus, 63, 70, 81, 82, 91, 104, 112
 Rolduc, abdijkerk, 115
 Rome, 5, 60, 97, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 154, 155, 156, 158, 163
     Biblioteca Hertziana, 163
     St. Pieter, 112
     Via Cavour, 147
Romulus, 169
 Rosendael, Huis, 166
 Rossum, Petronella van, 82
 Rotterdam, 174, 176
     Grote kerk, 171
 Rousseaux, Fr., 103
- Sarnau, Wiederholt 10: 116
 Scattolin, 141
 Schijnvoet, Simon, 1-8
 Schlaun, J. C., 87
 Schouck, P. W., 173
 Scheveningen, 174
     Paviljoen van Wied, 174
 Schöpf, Johann Adam, 62, 63, 65-70, 72-74, 76-78, 80-89, 91, 93, 96, 99, 102-107, 109, 110, 112-114
 Schöpf, Joseph, 60, 86
 Servatius, St., 60
 Sichirollo, 153
 Sicco, plebaan van Noordlaren, 216
 Siena, 140, 146
 Sittard, 115
 Sleen, 14
 Sliedrecht, vml. Synagoge, 241
     Rivierdijk 35: 241
 Soelen, lustplaats, 1-8
- Sorghvliet, buitenplaats, 2
 Spallino, A., 158
 Spanje, 215
 Spoleto, 140
 Springer, Leonard A., 9, 10
 Staden, van, 176
 Stolk, Atlas van, 174, 176
 Straubing, 85, 110
 Stroucken, J. G. H., 63, 70, 71, 75, 76, 77, 81, 88, 98, 99, 103, 114
- Tarente, 145
 Tepe, A., 233, 235, 236, 238
 Termonde, zie: Dendermonde
 Thorn, 110
 Todi, 140
 Torck-van Hoorn, echtpaar, 166
 Toskane, 149, 154, 155, 156, 164
 Trente, Concilie van, 80
 Triquetti, consul van Sardinië, 9, 119, 120
- Umbrië, 144
 Urbino, 140, 142, 149, 150-155, 164
     Augustijnerklooster, 153
     Colle Cappuccini, 148, 155
     Corso Garibaldi, 149
     Dom, 149, 151
     Lavagine, 148
     Mercatale, 148, 153, 154
     Palazzo Ducale, 148, 149, 150, 151, 152, 154
     Piazza delle Erbe, 148, 153
     Pincio, 149
     Porta, 148, 153
     Theater, 148, 151, 153, 154
     vesting Albornoz, 148, 152, 154
     Vrije Universiteit, 149, 150, 151, 153
 Utrecht, 91
- Valkenburg, land van, 59, 87
 Vaux-Le-Vicomte, 196
 Vecht, rivier, 7
 Veenhuizen, Hoofdweg 120: 240
     N.H. kerk, 240
     Pastorie, 240
     R.K. kerk, 240
     vml. Synagoge, 240
 Venetië, 141, 142, 144, 145, 146, 149, 156
     Campo Manin, 141
     Sacca Fisola, 142
 Verona, 156
 Versailles, 5
 Vicenza, 156
 Viervant, Leendert, 9, 11, 13
 Vlaanderen, 115

REGISTER

- Vliegenthart, A. W., Correspondentie, 199
 Voorst, Huis de, 5
- Waasmunster, 120
 Walpole, H., 119
 Warffemius, A., De Pancratiuskerk in Haaksbergen, 233-238
 Een maaslands kapiteel in het Utrechtse, 239
 Wandelaar, J., 6
 Weber, Max, 140
 Wege, Jan van der, 208, 209, 210, 215
 Werden, abdij, 216
 Westerbaen 2
 Wezel, G. W. C. van, De Oude Kerk van Noordlaren, 216-233
 Wilhelmina, koningin, 176
 Wilhelminaoord, 240
 Willem, koning, 5
 Willem I, koning, 174, 240
 Willem III, koning, 166, 171, 174
 Willem Lodewijk, prins, 216
- Willemsoord, 240
 Wittem, 87
 kerk, 61
 Wolff, Jeremie, 168
 Wolfsbarghe, 216
 Wyck, H. W. M. van der, De tuinsculpturen voorheen en thans op het Loo aanwezig, 165-178
- Zeist, Huis, 197
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 91-99, 104, 110, 113
 Zijlstra-Zweems, H. M., Nogmaals de architect van Welgelegen, 119-120
 Zuiderzee, 173
 Zuidlaardermeer, 216
 Zuidlaren, 216
 Zweeloo, 14, 121
 Hervormde kerk, 14
 Zwitserland, 104

BULLETTIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54bv, Amsterdam 1003.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanige gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de clichés minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bouwving”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsenens, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Delaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1977.